

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Grau de Filologia Catalana

Treball de Fi de Grau

Curs 2023-2024

REGIMENTS DE SANITAT MEDIEVALS EN CATALÀ: ESTAT DE LA QÜESTIÓ I RECEPCIÓ

Estudiant: Leyre Calvo Gallardo

Tutor: Lluís Cifuentes Comamala

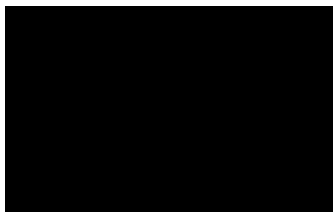
Barcelona, 7 juny de 2024

Amb aquest escrit declaro que sóc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres. Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18, del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a _____

Signatura:

RESUM: Aquest treball estudia els regiments de sanitat (*regimina saniatis*), uns tractats higienicopràctics de gran popularitat estesos entre els segles XIII i XVI a l'Europa Occidental. L'objecte d'estudi són els regiments escrits en l'àmbit català. Per poder-ho dur a terme s'ha delimitat el marc històric en què sorgeixen, i s'ha exposat el sorgiment de la burgesia i els processos de revalorització i vernacularització del saber. A continuació s'explica la història dels regiments de sanitat per traçar la seva trajectòria fins els regiments sorgits en català a partir del segle XIV. S'estudien tant regiments generals com específics, i tant escrits en català com traduccions al català, així com la seva difusió, i la relació que mantenen amb testimonis escrits en altres llengües. Per demostrar la seva difusió i popularitat entre la societat medieval, es dedica un apartat a la seva presència a la literatura.

PARAULES CLAU: *Regiments de sanitat, baixa Edat Mitjana, medicina, tractats divulgatius, salut.*

SUMMARY: This study examines regimens of health (*regimina sanitatis*), hygienic-practical treatises of great popularity that spread across Occidental Europe throughout the 13th and 16th centuries. The focus of the study is on the regimens written in the Catalan domain. To accomplish this, the historical context in which they emerged has been outlined. Also, the emergence of the bourgeoisie and the revaluation and vernacularization of knowledge have been expounded. Afterwards the history of the regimens has been explained in order to trace their trajectory up to the ones written in Catalan from the 14th century onwards. Both general and specific regimens have been studied, as well as those both written in and translated to Catalan, along with their diffusion and relation with other testimonies in other languages. To demonstrate their dissemination and popularity among medieval society, a section has been dedicated to their presence in literature as evidence of this fact.

KEY WORDS: *Regimens of health, late Middle Ages, medicine, informative treatises, health*

Dedicat al meu tutor pel seu guiatge i tots els consells i recomanacions; a la meva família pel seu suport incondicional; a les meves amigues (en especial a la Clàudia i la Laia) per les llargues estones a la biblioteca; i al Martí per creure en mi i encoratjar-me en tot moment.

*«Pretz es estortz, qu'era guastz e malmes
e Dons gueritz del mal qu'avía pres,
q'un bon metge nos a Dieu sai trames
deves Salern, savi e ben apres,
que conoys totz los mals e totz los bes
e mezina quascun segon que s'es;
et anc loguier no-n demandet ni ques,
anz los logua, tant es francs e cortes.»*

*Aimeric de Peguilhan,
En aquelh temps que-l reys mori n'Amfos*

Índex

1.	Introducció.....	2
2.	La medicina a la baixa Edat Mitjana.....	3
2.1.	Canvis socials i en la concepció de la salut	3
2.2.	Un nou sistema mèdic.....	5
2.3.	Difusió i vernacularització del saber.....	8
3.	Els regiments de sanitat	10
3.1.	Història dels regiments de sanitat	11
3.1.1.	Fonts clàssiques grecoromanes	11
3.1.2.	Fonts àrabs	13
3.1.3.	Altres gèneres d'higiene	14
3.1.4.	Naixement dels regimina sanitatis	14
3.2.	Característiques dels regiments de sanitat	15
4.	Regiments de sanitat en català	18
4.1.	Regiments generals	19
4.1.1.	Arnau de Vilanova: <i>Regimen sanitatis ad regem Aragonum</i>	19
4.1.2.	Joan de Toledo: <i>Liber de conservanda sanitate</i>	24
4.1.3.	Girolamo Manfredi: <i>Liber de homine (Il perché)</i>	25
4.2.	Regiments específics.....	27
4.2.1.	Avenzoar: <i>Remembrança de les viandes</i>	27
4.2.2.	Aldobrandí de Siena: <i>Tractat de les viandes i els beures</i>	28
4.2.3.	Anònim: <i>Speculum al foder</i>	30
4.2.4.	Arnau de Vilanova: <i>Aforismes de conservació de la memòria</i>	31
5.	Recepció en la literatura catalana medieval.....	33
5.1.	Alguns exemples en obres de la literatura catalana medieval.....	33
5.2.	Aportacions dels recursos de les Humanitats Digitals.....	36
6.	Conclusions.....	36
7.	Bibliografia	40

1. INTRODUCCIÓ

Sovint es té la consideració general que l'Edat Mitjana va ser un període fosc, brut, condicionat per la bruixeria i les supersticions, i que si hi havia qualsevol mena de coneixements, aquests eren imperfectes, infantils, i de cap manera objectius o de qualitat, sobretot pel que fa a disciplines no humanístiques com la medicina o les ciències. Aquest treball és una constatació que tot això no són altra cosa que els prejudicis romanents del Renaixement, i és que la realitat medieval va ser diametralment oposada. La suma del redescobriment dels continguts clàssics, l'augment de l'índex d'alfabetització i una major preocupació per la salut són alguns dels elements que tindran un paper clau en el naixement del gènere dels regiments de sanitat, que és l'objecte d'estudi d'aquest treball, en particular la seva difusió en català.

L'elecció del tema es deu a la fascinació personal per la cultura i la societat medievals, combinat amb l'interès pel món de les ciències de la salut. Així, doncs, davant la proposta del tutor de centrar-me en el gènere dels regiments de sanitat, el tema era més que escaient i idoni. Tot i ser un treball de filologia catalana, no es deixa de banda l'estudi històric, clau per comprendre els textos més enllà dels continguts; es busca la seva comprensió dins de la quotidianitat medieval i el marc mental dels segles XIII-XVI. És per aquest motiu que el primer apartat es dedica exclusivament a la configuració del context en què es redacten aquests textos, tant pel que fa a processos històrics com a canvis socials. Talment s'exposa la història dels regiments de sanitat, per poder comprendre per què són com són, per què diuen el que diuen, i per què són tan importants. Els regiments de sanitat en català s'estudien en clau filològica, és a dir, pel que fa a la història de les diferents obres, pel que fa als continguts i des del punt de vista lingüístic. El treball no deixa d'entendre, però, els textos com a elements de transmissió de coneixements, tant entre les diferents obres com entre cultures — fet que, personalment, me'ls fa encara més interessants—, i com a manera d'acostar uns coneixements imprescindibles a una població cada vegada més alfabetitzada.

En tant que el treball és per al grau de filologia catalana, els regiments que s'estudien de manera individualitzada són aquells escrits en català o traduïts al català, tot i que només se'n presenten les dades principals, atesa la limitació d'espai. El més important és l'escrit per Arnau de Vilanova en llatí i tot seguit traduït al català, editat i estudiat per diverses persones, i no hi ha cap altre autor català conegut que hagi redactat un regiment de sanitat en llengua catalana o que s'hagi traduït al català. Deixant de banda un anònim, la resta són traduccions

de textos llatins i, en un cas, àrab. Del gènere i de cadascuna d'aquestes obres se'n presenta un estat de la qüestió.

Quant als materials disponibles per fer la recerca, la major part de la bibliografia és recent. Pel que fa als primers apartats del treball, m'he basat sobretot en les obres de Gil-Sotres, García Ballester, Paniagua i McVaugh per exposar les circumstàncies històriques. Dels mateixos autors ha estat imprescindible el volum 10.1 de l'*Arnaldi de Vilanova Opera Medica Omnia* (AVOMO) per explicar la història dels regiments, així com en què consisteixen les 'coses no naturals' del galenisme que en van determinar l'estructura. També ha estat un pilar del treball el llibre *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement* de Lluís Cifuentes, ja que traça el recorregut de la medicina i de la ciència transmeses en llengua catalana en el període al qual fa referència aquest treball, així com la diversitat de gèneres de les ciències de l'època. D'igual manera, aquest treball no es podria haver fet sense la feina d'Antònia Carré sobre Arnau de Vilanova, els *Quesits* de Girolamo Manfredi i la recepció de la medicina en la literatura catalana. A més de llibres i articles, la base de dades Sciència.cat DB ha estat indispensable, atès que s'hi recull un elevat nombre de textos científics, amb una breu descripció dels seus continguts, l'autor, enllaços a obres amb què tenen relació, etc., els testimonis d'aquella recepció literària i una extensa bibliografia. Així, doncs, a partir de múltiples obres, d'entre les quals en destaco les citades anteriorment, s'ha pogut recollir informació de diversa procedència per poder redactar aquest treball, que és un estat de la qüestió sobre els regiments de sanitat en català, i la seva difusió.

2. LA MEDICINA A LA BAIXA EDAT MITJANA

2.1. Canvis socials i en la concepció de la salut

A partir del segle XI, l'Europa occidental va experimentar una sèrie de transformacions sociodemogràfiques a conseqüència de la conjuntura sorgida del final de les invasions, el control de l'anarquia feudal i la revitalització dels intercanvis comercials. Aquesta situació comportà l'aparició d'un nou grup social: la burgesia, un nou grup diferenciat dels altres tres (*oratores, bellatores i laboratores*) que es dedicava a l'activitat comercial i a la producció de béns per al comerç, encara que va ser forçadament integrada al tercer estament, el dels no privilegiats. Aquesta burgesia fou el motor cabdal per al renaixement i la nova configuració de les ciutats, tant pel que fa a l'organització del cos social com a la seva espiritualitat, o, fins i tot, la revalorització de l'oci i del saber. El que feia revolucionària i característica la

burguesia és que el seu capital econòmic, així com les activitats laborals que exercia, la van impulsar a accedir a l'escriptura i als llibres a partir del segle XIII, fins a aquell moment reservats al món eclesiàstic i a algunes elits de formació clerical, i la conseqüència d'això va ser una creixent demanda d'usos diversos de l'escriptura i de llibres per tal de poder gestionar la vida quotidiana i accedir a tota mena de coneixements¹.

Així, doncs, a l'Occident europeu, aquests canvis obriren pas a una societat molt condicionada per la nova burgesia i les elits urbanitzades, que maldaren per nodrir la seva formació individual de coneixements sobre el món físic i l'univers. Alhora, aquesta societat no era tan diferent de la contemporània en l'aspecte que interessa aquí: hi va néixer la preocupació pròpia de les societats urbanes de mantenir «el bé més preuat de tots»², que és la salut. Fins i tot ho va fer notar així Ramon Llull: «Ages temprança per ço que ages sanitat, e ama sanitat per ço que ab lo teu cors, qui serà sa per temprança, servesques Déu per sentir e per ymaginar»³. Aquest sector de la societat va experimentar un «canvi ideològic en el concepte de la salut»⁴, que tingué repercussions en la seva manera de concebre-la, a partir d'aquest moment també com a bé col·lectiu.

La creixent preocupació per la salut va tenir incidència a nivell municipal, especialment notable a la Corona d'Aragó, amb la implementació de mesures com el «control del menjar, neteja de carrers, recollida de brossa, disputes sobre la contaminació de l'aire [...] o la beguda d'aigua [...], el conreu d'arròs als aiguamolls, i el control dels oficials de sanitat»⁵. Les sancions econòmiques o punitives per no seguir algunes d'aquestes mesures són detallades per Lluís Comenge⁶:

¹ Lluís Cifuentes i Comamala, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. 2.ª ed. (Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006), 29-30. Vegeu un bon resum de tots aquests processos a Jacques Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, 2a ed. (París, Arthaud, 1972).

² Lluís Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 30.

³ Fernando Domínguez (ed.), *Ramon Llull, Llibre de virtuts e de pecats*, 2a ed. rev. (Palma, Patronat Ramon Llull, 2008; Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 1). 21.

³ Luis Garcia Ballester, "Changes in the *regimina sanitatis*: The role of the Jewish physicians". *A Medicine in a Multicultural Society*. (Aldershot: Ashgate, 2001), V, 119-131. 120. Per una confusió amb obres de tema similar, atribueix a Francesc Eiximenis la frase de Llull que acabem de citar, que dona traduïda a l'anglès.

⁵ Garcia Ballester, "Changes in the *regimina sanitatis*". 120 (La traducció catalana és meua).

⁶ Lluís Comenge y Ferrer, *La medicina en el Reino de Aragón*. (Valladolid: Universidad de Valladolid, 1974). 54.

Bajo pena de pérdida del pie o de la mano, a elección del contraventor, se prohibía vender carne de oveja que no llevara una de las cuatro marcas oficiales que indicaban la salubridad de las carnes, por temor a producir enfermedad o muerte en el vecindario.

Con multa de 500 sueldos se castigaba aguar y enyesar los vinos, como también añadirles otras sustancias que los adulteraran.

Paral·lelament al sorgiment d'aquesta preocupació per la salut, a partir del segle XII es va viure al sud d'Itàlia, sobretot a l'Escola mèdica salernitana, un canvi en la manera d'entendre la medicina, que consistia a basar la pràctica mèdica en la filosofia natural o biologia aristotèlica⁷. Aquest interès per la filosofia natural aristotèlica va induir a la traducció d'autors mèdics que havien escrit amb aquesta perspectiva, com Galè, Hunayn ibn Ishāq (Johannitus o Joannici) o Ibn Zhur (Avenzoar), «l'arrel del desenvolupament del saber mèdic occidental»⁸. Així, doncs, el paper de l'Escola salernitana fou crucial per a la concepció de la salut que es va tenir a partir d'aquest moment, ja que va ser determinant per a l'àmplia difusió que assoliren aquests textos mèdics clàssics i àrabs, i va fer de pont fins als metges universitaris del segle XIII. En efecte, aquesta nova perspectiva en la doctrina mèdica no es va limitar a l'àmbit salernità, sinó que es va propagar cap als centres neuràlgics universitaris, que inicialment van ser Montpeller i París, i que a partir d'aquest moment van prendre com a base per als seus coneixements els textos traduïts a Salern, alhora que van adoptar les doctrines que s'hi exposaven⁹.

2.2. Un nou sistema mèdic

El creixent interès per la salut va iniciar un procés en què la medicina s'estableix com «el mecanisme, l'art o la ciència [...] capaç de conservar la salut o recuperar-la quan s'havia perdut, utilitzant per a això recursos tècnics i intel·lectuals elaborats racionalment per

⁷ Luis Garcia Ballester, Roger French, Jon Arrizabalaga i Andrew Cunningham, *Practical medicine from Salerno to the Black Death*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). 1.

⁸ Marilyn Nicoud, *Les régimes de santé au moyen âge: naissance et diffusion d'une écriture médicale (XIIIe-XVe siècle)*, (Roma: École française de Rome, 2007). 19 (La traducció catalana és meua).

⁹ Luis Garcia Ballester, "Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino la introducción del nuevo Galeno". A *Dynamis*, 2 (1982), 97-158, <<https://raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/106180>>. 97-98.

l'home»¹⁰. La medicina passà a estar molt més present en el dia a dia de l'Occident europeu medieval, i es revaloritzà com a doctrina, així com també ho va fer la figura del metge, fet que portà a la professionalització d'aquesta disciplina.

En aquella Europa, els processos de professionalització no es van limitar a la medicina, sinó que també es van donar en altres camps, com el juridicoadministratiu, a conseqüència d'algunes característiques del desenvolupament de la nova societat urbana, com ara la recuperació de lleis romanes que permetien tenir un salari i que propiciaven el sorgiment de professions liberals en aquest nou marc urbà¹¹. La creixent importància social de la salut comportà la institucionalització i regularització de l'activitat mèdica a través de la creació d'universitats com a eina de formació i de control, el que va donar pas a un nou sistema mèdic configurat a cavall entre els segles XIII i XIV a l'arc mediterrani nord-occidental que comprenia de Sicília a València i a continuació s'estendrà a la resta d'Europa¹². Aquest nou sistema mèdic es caracteritzava per tenir dos punts: d'una banda, un coneixement mèdic fonamentat en una doctrina racional, l'anomenada hipocraticogalenica o galenisme, que partia dels textos salernitans i àrabs i va tenir un gran desenvolupament a les universitats; i d'altra banda, un model de metge format a la universitat i que havia de superar un rigorós sistema d'avaluació per tal d'obtenir els graus universitaris de batxiller, llicenciat i mestre (equivalent a l'actual de doctor), i així poder exercir. Tal fou la difusió i la rellevància que la preocupació per la salut i la valoració del nou sistema mèdic van prendre en aquells segles que, per exemple, en el context de la Corona d'Aragó, Jaume II (1291-1327) va comptar, des del començament del seu regnat, amb metges formats a Montpeller: Arnau de Vilanova, Ermengau Blasi i Joan Amell, entre d'altres, els quals asseguraven que el rei estaria en contacte amb el coneixement mèdic i el model de metge més modern que hi havia¹³.

Tot i això, en aquest període l'exercici de la medicina és dicotòmic, ja que coexisteixen els metges formats a la Universitat, amb coneixements doctrinals (galenisme), amb els pertanyents al model tradicional o 'sistema obert', amb coneixements empírics. Aquest darrer grup es formava pel sistema d'aprenents, i també dins de la matriu familiar¹⁴. Val a dir que, a

¹⁰ Luis García Ballester, *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval* (Barcelona: Península, 2001). 195 (La traducció catalana és meua).

¹¹ García Ballester, French, Arrizabalaga i Cunningham, *Practical medicine*. 2.

¹² Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 35.

¹³ Michael R. McVaugh, *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). 79.

¹⁴ McVaugh, *Medicine before the plague*. 76.

la Corona d'Aragó, malgrat els reiterats intents per part del govern de desacreditar els metges que no havien estudiat a una Universitat amb polítiques com la de les corts de Montsó de 1289¹⁵, en què s'obligava els metges que volien exercir a passar una sèrie d'exàmens i a corroborar els seus sabers (o *scientia*) obtenint llicències per exercir, i tenint en compte que els metges acadèmics gaudien de major prestigi¹⁶, el nombre reduït d'aquests no podia fer front a la gran i creixent demanda pública, de manera que metges no acadèmics, formats en el sistema obert, tant cristians com jueus i musulmans, continuaren exercint aquesta professió¹⁷ i, de fet, tots aquests darrers, «constituïren l'autèntic paraigua sanitari de la major part de la població», durant segles encara¹⁸. Segons Garcia Ballester, la fervent demanda dels metges formats en el galenisme (anomenats 'físics'), és a dir de persones laiques o eclesiàstiques formades en aquesta disciplina, de regular la medicina *en pro* d'aquells que havien passat per la Universitat, a l'inici segurament es degué més a un interès per a monopolitzar-la que a una voluntat de regular la sanitat com a interès públic¹⁹. Els metges formats en el sistema obert (cirurgians, barbers, metgesses) van ser sotmesos a un creixent sistema de control social pel qual se'ls exigia superar exàmens i obtenir llicències per a exercir, demostrant que s'esforçaven per conèixer i aplicar el galenisme.²⁰

Per bé que les persones amb un capital social i econòmic elevat disposaven de metges privats, com és el cas del rei, la família reial i alguns elements de l'elit nobiliària i eclesiàstica des de les darreries del segle XIII, a l'àmbit de la Corona d'Aragó va créixer l'interès per assegurar que persones expertes en la salut exercissin en els municipis, configurant així una mena de protosanitat pública, la qual sorgia de les lleis romanes recuperades. Així, doncs, a partir d'aquest segle els metges —sobretot els universitaris, però també els extrauniversitaris— establirien contractes amb els municipis per a treballar-hi per un període

¹⁵ Luis Garcia Ballester, Michael R. McVaugh i Agustín Rubio Vela, "Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia". A *Medicine in a Multicultural Society*, III (Aldershot: Ashgate, 2001), 1-123. 3.

¹⁶ McVaugh, *Medicine before the plague*. 69.

¹⁷ Luis García Ballester i Eduard Feliu, "Las relaciones intelectuales entre médicos judíos y cristianos: la traducción hebrea de las *Medicationis parabole* de Arnau de Vilanova, por Abraham Abigdor (ca. 1384)". *Asclepio*, 45 (1993), 55-88. 62.

¹⁸ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 34

¹⁹ Garcia Ballester, McVaugh i Rubio Vela, "Medical licensing and learning". 8.

²⁰ García Ballester, McVaugh i Rubio Vela, "Medical licensing and learning"; McVaugh, *Medicine before the plague*; Carmel Ferragud, *Medicina i promoció social a la baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*. Madrid, CSIC, 2005.

determinat, sovint d'un parell d'anys, a canvi d'un sou estipulat²¹. A escala individual, la consciència sobre la salut estava estesa per tota la ciutadania, sobretot a partir del 1300, i sovint acudien al rei quan hi havia algun problema de salut pública, com per exemple quan a Vilafranca del Penedès els vilatans van queixar-se per infeccions produïdes per aigua pudent i estancada²².

2.3. Difusió i vernacularització del saber

Mentre la preocupació per la salut era generalitzada en el marc urbà i cada vegada el nombre de lectors augmentava, augmentava alhora la demanda de textos sobre la salut, tant per part de persones que exercien algun ofici relacionat amb la salut, com per persones que poc hi tenien a veure. Així ho demostren les biblioteques presents als inventaris de béns *post mortem* de mercaders, eclesiàstics, nobles...²³. Pel que fa als metges, l'interès també es produïa entre els que no comptaven amb formació acadèmica per poder assolir i absorbir aquells coneixements nous i prestigiosos²⁴.

A partir del segle XIII s'eixamplaren els horitzons de l'escriptura i el llibre: els burgesos podien accedir a l'escriptura a través del vulgar, i van aprendre a llegir i escriure per gestionar els seus oficis i aviat en fan un instrument de promoció social²⁵. Així, el català s'establí com a llengua d'escriptura i per a fer llibres, sobretot cap a 1270, mentre paral·lelament sorgia aquella preocupació general per la salut. Aquesta conjuntura desemboca en la proliferació de traduccions i d'obres originals en català, també de medicina, en la mesura que el pas a la llengua vernacle, altrament dit procés de 'vernacularització' del saber, permetia accedir a alguns dels coneixements propis del món universitari a aquells sectors extrauniversitaris, relacionats o no amb l'exercici de la medicina, els quals hi estaven interessats tant per la utilitat pràctica dels textos com per la promoció social que aquests coneixements atorgaven²⁶.

²¹ McVaugh, *Medicine before the plague*. 119-120.

²² McVaugh, *Medicine before the plague*. 226.

²³ Vegeu, per exemple, les atestacions documentals del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova en català a Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 40.

²⁴ McVaugh, *Medicine before the plague*. 87.

²⁵ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 32.

²⁶ Lluís Cifuentes i Comamala, "La «scripta» librària catalana primitiva als primers textos mèdics en català". A *«Qui fruit ne sap collir»: homenatge a la profesora Lola Badia*. Coord. por Anna Alberni Jordà, Lluís Cifuentes

Un altre motiu intrínsec a la societat medieval que reforça la pulsio per la possessió de llibres és la possibilitat de promoció social associada a la tinença d'aquest tipus de béns. D'una banda, el valor econòmic dels llibres, els quals s'escriuen a mà, primer sobre pergami i després també en paper, sobretot dels formals, era elevat (encara que el paper va moderar-ne el preu a partir del segle XIV), i per tant posseir-los era signe d'una notable potència econòmica. D'altra banda, el canvi paradigmàtic sobre la tècnica i els oficis, que ja no es consideraven poc honorables i un càstig diví²⁷, va afavorir el desig per saber més, i això va coincidir amb aquell anhel per connectar amb els coneixements universitaris. És a dir, tenir amplis coneixements era instrumentalitzat com a «garantia d'èxit econòmic i social»²⁸, una altra motivació més que va impulsar el procés de vernacularització.

Pel que fa a la producció de textos mèdics en català, se'n poden establir quatre períodes: (1) de finals del segle XIII fins a mitjan segle XIV, en què s'inicien les traduccions, algunes de les quals de l'àrab i amb un fort patronatge de Jaume II; (2) de mitjan segle XIV fins als inicis del segle XV, en què augmenta la traducció al català de textos mèdics llatins; (3) les dècades centrals del segle XV, marcades per una difusió geogràfica i social massiva dels textos mèdics en català; i (4) la transició del segle XV al XVI, quan les traduccions es veuen condicionades per la impremta, fins la seva desaparició²⁹. Al començament de la impremta, la producció de manuscrits va mantenir la predominança, però poc a poc els llibres impresos van equiparar la producció. L'agilització en la producció d'obres va catalitzar la publicació d'obres en vulgar, com és el cas del català, llengua que al principi va gaudir de la producció de notables edicions de textos mèdic formals. Però amb el pas del temps es va afavorir aquelles llengües que tenien major demanda. Tenint en compte la pèrdua del prestigi del català a nivells formals a conseqüència del trasllat de la Cort a Castella i la castellanització de les elits, la demanda de llibres en aquesta llengua va desplomar-se, de manera que el sector impressor, que feia alhora les tasques d'edició, va deixar de publicar obres mèdiques formals en català³⁰.

Comamala, Joan Santanach, Albert Soler Llopart, Vol. 1 (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2021) 157-170. 8.

²⁷ Lluís Cifuentes i Comamala, "Literatura i promoció social: lectura i creació literàries entre els menestrals catalans medievals". *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 8 (2021), 57-108. 62.

²⁸ Cifuentes i Comamala, "Literatura i promoció social". 68.

²⁹ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*, 54-55, adaptat a partir de Lola Badia i Pàmies. "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària", *Estudi General*, 11(1991), 31-50. 41-43.

³⁰ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 74-79.

3. ELS REGIMENTS DE SANITAT

De la mateixa manera que entre la població actual, i lligat al renaixement de la societat urbana, sorgí en la societat de l'Occident europeu medieval la preocupació pel manteniment de la salut. Per tal de respondre a aquesta demanda, va sorgir en aquesta Europa medieval un gènere mèdic conegut com a *regimen sanitatis*, o regiment de sanitat, de medicina pràctica. Els *regimina sanitatis* eren uns manuals higienicopràctics, preventius i terapèutics, redactats pels metges ('físics'), que presentaven els coneixements mèdics de manera accessible a aquelles persones que no disposaven de formació en aquest àmbit. Cal tenir en compte que els regiments de sanitat eren obres de maduresa que els metges sovint escrivien sota el mecenatge d'algú amb un elevat capital econòmic, com reis o papes, «redactades quan ja s'han guanyat el prestigi i la confiança dels seus protectors»³¹. En els seus contractes municipals ja s'estipulava que havien de «proporcionar consell, *regimina* i *consilia*» a la població³². El sorgiment d'aquest gènere no vol dir que fossin els primers textos que feien ressò d'una demanda de guies pràctiques sobre la salut; pocs segles abans, durant l'alta Edat Mitjana, ja hi havia gèneres textuais de gran difusió, entre les limitades elits lletrades i sempre en llatí, que complien aquesta funció, però d'una manera molt esquemàtica, com és el cas de les epístoles o calendaris dietètics, en què es recomanava fer una cosa o altra segons el mes de l'any. El que és innovador en el nou gènere dels *regimina sanitatis* és la seva presentació: els continguts s'exposen de manera estructurada i extensa, el llenguatge és clar i concís, i la llengua emprada tant pot ser el llatí com la llengua vernacle³³. En el seu origen, al segle XIII, els regiments estaven «dirigits a aquelles persones per a les quals el control sobre les seves vides d'acord amb els ensenyaments de la medicina podia ser acceptat com un estil de vida»³⁴, és a dir, persones riques com papes i reis, que, a més, es podien permetre pagar metges per tal que els redactessin regiments individualitzats. Amb el transcurs del temps, des de la consolidació del gènere a la primera meitat del segle XIV i la gran difusió que va tenir al llarg dels segles XIV i XV, els regiments van passar a ser també de caràcter col·lectiu. Per la mateixa raó, aviat van deixar de ser una guia privada de la persona destinatària i, paral·lelament a la generalització d'aquell interès per la cura de la salut, es van difondre en

³¹ Antònia Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó. Aforismes de la memoria* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017). 37.

³² McVaugh, *Medicine before the plague*. 145.

³³ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 97.

³⁴ Garcia Ballester, "Changes in the *regimina sanitatis*". 120.

totes les capes socials. Els continguts dels regiments estan estretament lligats a l'interès salernità per la filosofia natural i el redescobriment de textos mèdics clàssics i àrabs, en tant que recullen les seves doctrines a l'hora d'exposar les regles per tal d'evitar les repercussions dels excessos. Per això, els continguts deixen de seguir una estructura calendàrica i passen a centrar-se en la part de la doctrina hipocraticogalènica relativa a la prevenció, les anomenades 'sis coses no naturals' (vegeu més endavant)³⁵.

La difusió dels regiments de sanitat en català s'inscriu en el procés de vernacularització del saber i de la ciència, desenvolupat a partir del tombant del segle XIII al XIV, en què els manuals tècnics en aquesta llengua de seguida van assolir una àmplia difusió més enllà de la cort. Així, doncs, la lectura d'aquest tipus de textos no era aliena a la tradició literària dels lectors d'aquest període³⁶. L'ús generalitzat dels regiments no implicà, però, un abandonament de la resta dels àmbits de la medicina. Sovint, els seus consells dietètics es complementaven amb altres iniciatives terapèutiques farmacològiques, atesa la dificultat de seguir estrictament totes les regles, les quals s'havien d'obeir rigorosament per a la completa efectivitat dels regiments i que segurament eren transgredides amb freqüència³⁷. Tampoc representà el desús dels gèneres anteriors d'epístoles i calendaris³⁸.

3.1. *Història dels regiments de sanitat*

3.1.1. Fonts clàssiques grecoromanes

La Grècia clàssica és el punt de partida per a la medicina racional. Per primera vegada es troba deslligada de consideracions religioses o màgiques, i s'aplica també en els àmbits sexual i de l'exercici físic. La higiene és definida per Gil-Sotres com, «en part, fisiologia aplicada i, per consegüent, dels coneixements fisiològics que una cultura posseeix en un moment determinat depenen els progressos que en el camp de la higiene aquesta cultura puga desenvolupar»³⁹. En aquest escenari les vies d'obtenció dels coneixements són a través de

³⁵ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 34.

³⁶ Cifuentes i Comamala, "Literatura i promoció social". 69.

³⁷ Luis Garcia Ballester, "Dietetic and pharmacological therapy: A dilemma among fourteenth-century Jewish practitioners in the Montpellier area". *A Medicine in a Multicultural Society*, VI (Aldershot: Ashgate, 2001), 24-37. 28.

³⁸ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 97.

³⁹ Luis Garcia Ballester, Michael R. McVaugh, Pedro Gil Sotres et al. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia [AVOMO] X.1. Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996), 26.

l'evidència empírica i dels preceptes del pitagorisme (normes de vida per assolir la puresa religiosa), i la higiene està motivada pels coneixements mèdics i tecnològics que s'optimitzen en aquell període⁴⁰.

Per tal de comprendre amb més profunditat els regiments i la medicina medieval, cal tenir en compte els conceptes filosòfics pertanyents al galenisme, la doctrina mèdica dominant entre els segles III d. C. i el segle XVIII, i que van ser proporcionats pels llibres de filosofia natural i biològics d'Aristòtil. Aquesta doctrina mèdica estudia «la concepció científica i racional del món, de l'home i de les relacions entre ambdós, fins la manera més quotidiana d'emmalaltir, sempre que se li volgués donar a aquesta una explicació racional»⁴¹. La manera com s'articula és a partir d'estructurar la realitat en: 'coses naturals', que són els elements, els humors, les qualitats i les complexions, és a dir, les que corresponen a la fisiologia; 'coses contranaturals', que són les malalties, les causes de les malalties i els seus símptomes, que ve a ser la patologia; i 'coses no naturals', que són «factors que operativament determinen la salut o la malaltia, depenent de les circumstàncies del seu ús o abús al qual els humans ens exposem sense poder-les evitar en el transcurs de la vida diària», que corresponen a la prevenció mèdica. Les 'sis coses no naturals', que seran la base estructural dels regiments de sanitat, es formulaven majoritàriament aparellades, i són, per aquest ordre, l'aire i l'ambient, l'exercici i el repòs, el menjar i la beguda, el son i la vigília, les excrecions i les secrecions, i els moviments de l'ànim o emocions⁴².

De fonts clàssiques que es poden destacar per la seva importància i influència posterior en la medicina medieval de l'Europa occidental, i per consegüent en els regiments de sanitat, n'hi ha quatre. En primera instància, consten els escrits hipocràtics de les escoles de Cos i de Cnidos, els quals prioritzen les mesures físiques i alimentàries com a vies per a conservar o recuperar la salut. Seguidament, s'ha de tenir en compte la influència aristotèlica, sobretot pel metge Diocles de Carist, qui valora més la dieta que la medicina, en tant que la considera una manera d'evitar les malalties, i proporciona consells higiènics d'acord amb els òrgans (cap, tòrax, ventre i bufeta) i les estacions. En tercer lloc, com a veritable pilar, hi ha la figura de Galè, que porta la higiene clàssica al seu àpex. D'ell se'n destaca el tractat *Hygieina* (180 d. C.), traduït al llatí amb el títol de *De regime sanitatis*, el qual es basa en la constitució o complexió de l'individu, que pot tendir cap la fredor o la calidesa (que determinen la primor

⁴⁰ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I*. 25-26.

⁴¹ García Ballester, *La búsqueda de la salud*. 130.

⁴² Garcia Ballester, "Changes in the *regimina sanitatis*". 121.

o la grassor), com a eix principal de les cures higièniques. També parla sobre les ‘sis coses no naturals’ que s’han de vigilar per mantenir la salut, ja esmentades. El seu tractat està estructurat al voltant de les edats de l’home, i està constituït per sis llibres, en què els continguts apareixen d’una manera desendreçada, i que més endavant serà sistematitzada pels alexandrins i els àrabs. La darrera de les fonts clàssiques del gènere és el *De observatione ciborum* (‘Sobre l’observança dels aliments’) del metge grec Anthimo, obra en forma d’epístola dedicada al rei dels ostrogots Teodoric el Gran (474-526), i en què es diu que la salut deriva dels aliments, atorgant-los una gran importància, alhora que exposa la manera d’ordenar-los i preparar-los⁴³.

3.1.2. Fonts àrabs

Pel que fa a les fonts àrabs, no aporten continguts nous, sinó que faciliten la comprensió dels materials desendreçats i contradictoris dels seus predecessors grecoromans. Tenint en compte que els textos de Galè tracten qüestions particulars i no sistematitzen els continguts, els autors àrabs, que escriuen entre els segles IX i XIII, generen en aquest període extensos tractats de notable organització, en què es treballen els fonaments filosoficonaturals de la medicina, les característiques de cada malaltia, els tractaments quirúrgics, o els catàlegs sistemàtics de les medecines i les receptes⁴⁴. Tal com exposa Gil Sotres, «a partir de les traduccions siríaqes de les obres de Galè i Hipòcrates, i d’un bon nombre d’autors alexandrins, i de la seua difusió entre els àrabs, un cos de doctrina molt ampli va poder ser sistematitzat i ordenat en nous motlles: és el que constitueix l’anomenat galenisme àrab». Aquest nou galenisme és el nexa d’unió entre els escrits clàssics grecoromans i els centres epistemològics com Salern, i posteriorment les seves produccions seran traduïdes i difoses a les escoles de Salern i Toledo, i d’aquestes, a partir del segle XIII, a les universitats.

Les obres a destacar d’aquesta tradició àrab són: la *Isagoge* de Johannitius (Ḥunayn ibn Ishāq), el *Liber dietarum universalium* i el *Liber dietarum particularium* d’Isaac Israelí (Ishāq ibn Sulaymān al-Isrā’īlī), el *Liber ad Almansorem* de Rasís (Abu-Bakr Muhàmmad ibn Zakariyyā ar-Razī), el *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic —redactat com una suposada epístola d’Aristòtil al seu deixeble Alexandre el Gran—, el *Colliget* d’Averrois (Abū-l-Walīd Muḥammad ibn Ruxd) i el *Regimen sanitatis* de Maimònides (Mūsā ibn Maymūn)—adreçat

⁴³ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.* 26-35.

⁴⁴ García Ballester, *La búsqueda de la salud.* 129-130.

al fill del sultà Saladí. Per sobre d'aquestes en destaquen dues més de particularment importants: el *Canon* d'Avicenna (Ibn Sīnā), text sobre el que pivota la medicina europea medieval, en què l'autor aplica la filosofia natural aristotèlica a la medicina i parla de «causes de salut» segons la complexió de l'individu; i el *Pantegni* de Haly Abbàs (Ali ibn al-'Abbas al-Majusi), obra els continguts de la qual complementen l'esquema d'Avicenna⁴⁵.

3.1.3. Altres gèneres d'higiene

Com s'acaba d'exposar, el gènere dels regiments de sanitat es basteix sobre els preceptes clàssics que són sistematitzats pels autors àrabs. Tanmateix, cal recordar aquí l'existència prèvia de dos altres gèneres higiènics molt difosos a l'Europa d'entre els segles IX i XI: d'una banda, el gènere de les epístoles dietètiques, l'origen del qual es remunta a l'Antiguitat, i són notables el *De observatione ciborum* d'Anthimo i la continguda al *Secretum secretorum*, ja citats; i, d'altra banda, el gènere dels calendaris dietètics, uns tractats d'higiene rudimentaris i en què s'aconsella un seguit de preceptes segons el mes de l'any, entre els que destaca l'atribuït a Hipòcrates i a altres autors. Tot i que aquests darrers fossin molt concisos pel que fa als continguts, la seva popularitat va ser notable, segurament atesa la practicitat que els atorgava l'ordenació temporal dels consells. Cal notar, però, que la influència d'aquests dos gèneres sobre els *regimina sanitatis* va ser nul·la, ni pel que fa als continguts ni a l'estructura, encara que tots tres gèneres higiènics van coexistir fins al segle XV, moment en què desapareixen les epístoles i els calendaris⁴⁶.

3.1.4. Naixement dels *regimina sanitatis*

No és fins a mitjan segle XIII que sorgeixen els dos primers tractats que inauguren el gènere dels regiments de sanitat en el món llatí: *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo, que potser fou escrit abans del 1256⁴⁷, i el *Livre de physique* (o *Régime du corps*) d'Aldobrandí de Siena, escrit en francès al nord de França el 1256⁴⁸. Aquestes dues obres consoliden les bases dels regiments de sanitat que seran redactats en els segles posteriors, i si

⁴⁵ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 36-55.

⁴⁶ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 57-60.

⁴⁷ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 61.

⁴⁸ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 64.

bé són obres precoces, se'n fa palesa la maduresa i qualitat a l'hora de triar els materials. Tot i haver estat redactades en espais diferents, tant una obra com l'altra presenten un seguit de paral·lelismes pel que fa les seves característiques intrínseques, com el fet que totes dues estan adreçades a una sola persona a qui l'autor proporciona prescripcions per a preservar la salut. De la mateixa manera succeeix amb els continguts: les dues presenten una forta dependència de les fonts àrabs. En el cas de Joan, es basa en el *Canon* d'Avicenna, el *Secretum secretorum* i el *Viaticum* d'Ibn al-Ğazzār, tot i que ofereix solucions pròpies en algunes situacions⁴⁹; en el cas d'Aldobrandí, la dependència és del *Canon*, Rasis i Isaac Israeli, i fa servir l'esquema d'Avenzoar⁵⁰. A més a més, ambdós autors vertebren les seves obres al voltant de les 'sis coses no naturals'.

3.2. *Característiques dels regiments de sanitat*

Els regiments de sanitat, com s'ha dit anteriorment, s'articulen a partir de l'esquema galènic de les 'sis coses no naturals': l'aire i l'ambient, l'exercici i el repòs, el menjar i la beguda, el son i la vigília, les excrecions i les secrecions, i els moviments de l'ànim o emocions. Aquests factors poden aparèixer en ordre diferent segons la importància que els atorga l'autor, que sol presentar-los en ordre decreixent segons la rellevància que els dona. En la majoria de regiments, l'apartat dels aliments i les begudes és desglossat, o bé s'afegeix un capítol específic per a ells, i el seu ordre en l'obra tampoc és aleatori. En el marc mental antic i medieval, els aliments que provenen de la terra són superiors a aquells d'origen animal, de manera que l'ordre sol ser: cereals, sovint panificables, i llegums; verdures; fruites (tot i que sovint eren considerades un medicament, per exemple per autors com Arnau de Vilanova o Maimònides, que no les inclou ni a les verdures atès que les considera un medicament); animals, sovint separats segons si són quadrúpedes o aus, o segons l'espècie i la part del cos, com fa Aldobrandí; superfluïtats, és a dir els ous i els derivats làctics; peixos; begudes, entre les quals l'aigua, el vi i la cervesa. Esporàdicament, es tracten les salses o condiments, com fa Arnau de Vilanova. A més d'enumerar els aliments recomanats, hi ha un creixent interès en la manera de preparar-los, que també apareix en aquests tractats. A més de les 'sis coses no

⁴⁹ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 62-63.

⁵⁰ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 65.

naturals', els autors tampoc deixen de banda l'evolució de les complexions humanes segons les edats, com van fer Galè o Avicenna⁵¹.

Quant als tipus de regiments, inicialment sorgeixen els regiments individualitzats atès l'interès per part de persones benestants per mantenir la seva salut individual. Es caracteritzen per la senzillesa d'estil i per l'absència de citacions erudites, les quals són escasses i normalment limitades a filòsofs considerats autoritats reconegudes. Nogensmenys, sí que hi havia un cert grau d'intertextualitat entre aquestes obres, com és el cas del regiment de Maino de Maineri, que d'una banda amplia el regiment d'Arnau⁵², però, d'altra banda, en alguns aspectes el rebutja, com en l'apartat referent a sobre quin costat s'ha de dormir⁵³. Tenint en compte que sovint els regiments són de caire individualitzat, cadascun dels preceptes per a cada 'cosa no natural' poden canviar lleugerament per tal d'adaptar-los segons la naturalesa de la persona a qui van adreçats. Com indica Gil-Sotres, «els regiments de caràcter individual, redactats en la primera meitat del segle XIV, assoleixen les cotes més altes de qualitat en la literatura mèdica medieval i seran utilitzats com a models i fonts pels autors posteriors»⁵⁴.

Seguidament, com a conseqüència de l'èxit i la difusió del gènere, al segle XIV sorgeixen els de caràcter universitari, els destinataris dels quals són metges que han de recomanar-los. A diferència dels de caràcter individual, que dicten regles de manera clara, els universitaris ofereixen diversitat d'opcions segons les complexions o situacions, i inclouen qüestions en què «es discuteix la concordança de les autoritats o s'aclareixen dubtes per a problemes fisiològics, terapèutics o conceptuals»⁵⁵. Paral·lelament als regiments pensats per a tot l'organisme, hi ha els dedicats a parts concretes del cos, com per exemple el *Libellus de confortatione visus* atribuït a Arnau de Vilanova⁵⁶, o els *Aforismes de la memòria* del mateix autor⁵⁷.

⁵¹ A partir d'una comparació dels regiments a Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.*: Galè 31-34; Anthimo 35; Haly Abbas 38-39; Isaac Iudeus 41-42; Avicenna 43-46; Rasís 48-49; *Secretum secretorum* 50-51; Maimònides 54; Aldobrandí 64-65; Bernard de Gordon 79-81; Maino de Manieri 81-83. Estructura d'Arnau de Vilanova a Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 40-42.

⁵² Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 38.

⁵³ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.* 83-84.

⁵⁴ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.* 78.

⁵⁵ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.* 78.

⁵⁶ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I.* 86.

⁵⁷ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 152-155.

A partir de 1348 sorgeix altre tipus de regiments, a propòsit de la pandèmia de pesta negra que sacseja Europa en diverses onades. Els metges universitaris, prenent com a model els regiments de sanitat, redacten regiments específics sobre aquesta nova malaltia, com per exemple el *Regiment de preservació de pestilència*⁵⁸ de Jaume d'Agramont. Aquesta obra fou escrita en català en tant que el seu destinatari no era la comunitat mèdica universitària sinó la ciutadania de Lleida per tal de proporcionar-li una guia sanitària específica sobre aquesta malaltia, responnent a aquells anhels urbans que s'han esmentat abans⁵⁹.

Cap a les darreries de l'Edat Mitjana, és a dir, des de finals del segle XIV i durant el segle XV, els regiments de sanitat tendeixen a tenir una autoria anònima com a «conseqüència lògica del procés de generalització de la literatura mèdica medieval»⁶⁰. La gran demanda per aquests textos provoca que cada vegada més metges, sense cap mena de prestigi en l'esfera mèdica o social, es vegin interpel·lats a redactar regiments de sanitat. Aquest augment en la producció dels tractats comporta un descens en la qualitat de les obres, que sovint són repeticions del *Canon* d'Avicenna o d'altres textos que copien sense citar les fonts. Aquests regiments de baix nivell científic no presenten cap marca d'íctica de segona persona, el que indica que no estan pensats per a cap pacient concret⁶¹.

D'altra banda, es van produir *regimina* redactats en vers, sorgits a partir de la segona meitat del segle XIV com a conseqüència de la popularització del gènere, que recuperen l'exercici de Bellino Bissolo amb l'obra *Libellus de regimine vite et sanitatis*, que més que un regiment de sanitat és un exercici erudit per part d'un poeta. L'interès per aquests textos rau en les propietats mnemotècniques que oferien els versos per comparació amb la prosa. La mostra medieval més popular d'aquest tipus de regiments en vers és *Regimen sanitatis salernitanum*, obra anònima que gaudí de gran difusió. Es tracta d'un poema amb una interessant història textual gràcies a la seva metamorfosi constant: les primeres estrofes es conserven en un manuscrit del segle XIII, i amb el transcurs dels segles el poema es va modificar amb l'afegit de nous continguts de diversa procedència. Aquesta complexitat en la transmissió de l'obra ha fet que n'hagin arribat tres versions diferents, atribuïdes apòcrifament a diversos autors, entre els quals Arnau de Vilanova. Malgrat el pas a la

⁵⁸ Vegeu Sciència.cat DB op1945 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1945>> [Consulta: 27/05/2024].

⁵⁹ Garcia Ballester, French, Arrizabalaga i Cunningham, *Practical medicine*. 239-240. Edició a Joan Veny (ed.), *Jacme d'Agramont, Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348)*, estudis introductoris i glossari de Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.

⁶⁰ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 95.

⁶¹ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 95.

impremta, amb un gran nombre d'incunables i moltes edicions impreses més fins al segle XVII, no es va poder estabilitzar el text⁶².

4. REGIMENTS DE SANITAT EN CATALÀ

L'àrea cultural catalana, en comparació amb altres zones lingüístiques, es caracteritza per la seva sensibilitat envers els sabers tant occidentals com orientals, tal com ho demostra el fet que el corpus més antic de traduccions científiques de l'àrab al llatí, del segle X, sigui el del monestir de Ripoll —actualment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó—⁶³. És en aquesta àrea especialment receptiva de coneixements que destaca el català com a llengua especialment sensible a la vernacularització d'obres mèdiques, fins al punt que en una data tan primerenca com l'any 1305 ja circulaven manuscrits catalans per València, Mallorca i Catalunya de gruixudes i complexes obres de cirurgia escrites en llatí al nord d'Itàlia pocs anys enrere⁶⁴, i també d'altres gèneres⁶⁵. També cal tenir en compte el paper que el català tenia com a llengua vehicular: el fet de ser la llengua principal de la cort de la Corona d'Aragó, que li donava un gran prestigi social, afegit a la seva ubicació geogràfica dins l'arc mediterrani nord-occidental, zona de gran vitalitat pel que fa al desenvolupament dels sabers, comportà que el català fos una llengua de gran rellevància pel que fa a la difusió de textos a partir de les darreries del segle XIII en endavant⁶⁶. És per aquest motiu que en català es troben un gran nombre de textos filosoficonatural, així com tractats mèdics com és el cas dels regiments de sanitat, tant generals estructurats a partir de les 'sis coses no naturals', com específics. Aquesta difusió va estimular la traducció al català d'obres més esquemàtiques com els calendaris, com va ser el cas de l'*Epistola ad Alexandrum de dieta servanda*, inclosa dins

⁶² Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 96-99.

⁶³ Anna Alberni, *Speculum al foder*. (Bellcaire d'Empordà: Vitel·la, 2007). 19.

⁶⁴ Luis Garcia Ballester i Eduard Feliu, "Las relaciones intelectuales", 68; Lluís Cifuentes i Comamala, "Vernacular surgery in the medieval and early modern Latin West: works, individuals, and research methodologies". *Medicina nei Secoli*, 36/1 (2024). 103-132. 115.

⁶⁵ Cifuentes i Comamala, "La «scripta» librària catalana primitiva als primers textos mèdics en català". 160.

⁶⁶ Lluís Cifuentes i Comamala, "Vernacularization as an intellectual and social bridge. The Catalan translations of Teodorico's *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova's *Regimen sanitatis*". *Early Science and Medicine*, . 4/2 (1999). 127-148. 133; Cifuentes i Comamala, "Vernacular surgery in the medieval and early modern Latin West". 105.

l'enciclopèdia sapiencial coneguda com a *Secret dels secrets*⁶⁷. Un altre cas que a destacar és la falsa atribució del calendari dietètic *De sanitate tuenda*, traduït al català com a *Vida i ordre del viure*⁶⁸, i que va ser falsament atribuït un famós metge i astrònom paduà anomenat a Pietro d'Abano.

La importància d'aquesta llengua també es donava en el pla intercultural. En són algunes mostres els tractats mèdics copiats en aljamia, en còdexs escrits en català amb alfabet hebreu, o el seu paper com a pont entre els textos llatins produïts a les universitats, que es traduïen el català i posteriorment a l'hebreu, i viceversa⁶⁹.

4.1. Regiments generals

4.1.1. Arnau de Vilanova: *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*

El regiment escrit per Arnau de Vilanova entre el 1305 i 1308 sota el nom de *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*⁷⁰, és la mostra més rellevant del gènere dels regiments de sanitat en els territoris de la Corona d'Aragó, i una obra de gran importància i difusió a l'Europa llatina. Tot i que no es coneix documentació que indiqui amb certesa on ni quan va néixer el metge, és molt probable que fos a València vers 1240. Va estudiar medicina a Montpeller entre 1260 i 1270, la mateixa universitat en què va exercir de professor i on va introduir la doctrina del «nou Galè»⁷¹. Aquest nou punt de vista sobre la medicina, transmesa per les obres i les traduccions àrabs de Galè i del galenisme, entenia la medicina com un instrument per a fer front al problema de la malaltia i no com una «matèria d'especulació escolàstica». La formació professional que va rebre, així com la posició prominent que va

⁶⁷ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 97; Ilaria Zamuner, "La tradizione romanza del Secretum secretorum pseudo-aristotelico: regesto delle versioni e dei manoscritti". *Studi Medievali*, 46/1 (2005). 31-116. 73.

⁶⁸ Vegeu Sciència.cat DB op2089 <<https://www.sciencia.cat/scienciacat-db?obra=2089>> i les altres fitxes relacionades [Consulta: 30/05/2024].

⁶⁹ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 52.

⁷⁰ Vegeu Sciència.cat DB op1947 <https://www.sciencia.cat/scienciacat-db?obra=1947> [Consulta: 4/06/2024]; Antònia Carré, "El 'Regiment de sanitat per al rei d'Aragó' d'Arnau de Vilanova". *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes>> [Consulta: 05/06/2024]

⁷¹ Aquesta nova doctrina la van impulsar també Johannes de Sancto Amando i Pietro d'Abano Vegeu: García Ballester, *La búsqueda de la salud*. 123. També a García Ballester, "Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309)".

assolir a la universitat, li van permetre viure a la cort de Pere el Gran entre 1281 i 1285, fet que, sumat a una obra cada vegada més reconeguda, li obriria les portes posteriorment a fer de metge dels reis Alfons II el Liberal, Jaume II i Blanca d'Anjou, de la Corona d'Aragó, Frederic III de Sicília, Felip IV el Bell de França, Carles II el Coix i Robert I de Nàpols, i els papes Bonifaci VIII, Benet XI i Climent V⁷².

El regiment d'Arnau va ser escrit per a Jaume II de Catalunya-Aragó (1291-1327). Tant el rei com la reina, Blanca d'Anjou, van ser persones altament preocupades per la salut, l'organització de la Cancelleria reial, l'educació —van fundar la Universitat de Lleida, la primera de la Corona d'Aragó, entre d'altres coses—, i el seu mecenatge va permetre la creació d'aquest text. El monarca, que igual que la seva família era de «mena malaltissa», patia d'hemorroides, de manera que es veia encara més vinculat als metges. Així, doncs, és en aquesta cort en què la medicina i l'interès pel saber estaven tan presents, amb la que Arnau de Vilanova va estar en estret contacte, on escriu el seu regiment de sanitat per al rei⁷³.

Deixant de banda que l'obra va ser escrita en llatí per al rei, és necessari fer èmfasi en el fet que la traducció completa, del llatí al català, la va manar fer la reina Blanca d'Anjou al cirurgià de la cort Berenguer Sarriera poc després de la seva redacció (abans de la mort de la reina i del mateix traductor, a finals de 1310), i això palesa la influència de la seva figura femenina en aquest ambient cortesà, així com el seu interès per la salut⁷⁴. A més de la traducció, el cirurgià hi inclou un pròleg que proporciona informació rellevant pel que fa a la comprensió tant de la iniciativa d'Arnau com de la de la reina:

E per ço que aquest regiment, qui tan planament és ordonat, pusca tenir o fer profit a aquels qui no entenen latí, és vengut a plaer a la molt alta senyora dona Na Blanca, per la gràcia de Déu reyna d'Araguó, que ha manat a mi, Berenguer Sarriera, surgian, que tretat aquest libre de latí en romanç. E yo, per satisfer a son manament, són-me entramès a traslladar aquest libre. E prec los legidors d'aquest que, si per ventura en lo romanç ho en la sentència del libre trobaven nuyla cosa qui·ls semblàs no raonable, que ans ho

⁷² Per a la biografia i la bibliografia d'Arnau de Vilanova, vegeu *Arnau DB: Corpus digital d'Arnau de Vilanova*, coord. per Sebastià Giralt i Jaume Mensa, Universitat Autònoma de Barcelona <<https://webs.uab.cat/arnau/>> [Consulta: 27/05/2024].

⁷³ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 26-31.

⁷⁴ Aquesta traducció ha estat editada per Carré (ed.), *Arnau...* Vegeu també la presentació divulgativa d'Antònia Carré, "El Regiment de sanitat per al rei d'Aragó d'Arnau de Vilanova: un manual de consells per conservar la salut de gran èxit", *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes/el-regiment-de-sanitat-al-rei-darago-darnau-de-vilanova>> [Consulta: 27/05/2024].

reprenguesen, que ho corregisen ab aquel del llatí, per ço cor moltz vocables e entenimentz ha en los libres de medicina que a penes se poden metre en romanç.

D'aquest pròleg se'n poden extreure tres evidències: (a) que hi havia força persones que empraven llibres mèdics en llengua vulgar i no tenien coneixements de llatí; (b) que aquestes persones estaven interessades en aquesta mena de llibres mèdics per ajudar-se a ells mateixos; i (c) que això succeïa perquè no havien llegit o estudiat prou obres acadèmiques com per poder treure profit de les que es produïen a la universitat en llatí. Entre aquestes persones i sectors socials es pot suposar que hi havia la mateixa reina Blanca (i altres dones), la noblesa i la burgesia de les ciutats⁷⁵.

La importància del regiment d'Arnau, que esdevé «una fita clau en la fixació del gènere»⁷⁶, es deu a tres fets: en primer lloc, va fixar el títol de *regiment*, possiblement influenciat per Maimònides, el que va fer que autors posteriors anomenessin així les seves obres adscrites al gènere; seguidament, va fixar l'estructura de l'obra segons els paràmetres de les 'sis coses no naturals', que van seguir autors com Arnold de Bamberg o Maino de Maineri; en tercer i últim lloc, va fixar les regles de la medicina preventiva, redactada per a una fàcil comprensió i enfocada a la pràctica mèdica⁷⁷. La prova indiscutible de la rellevància que va tenir aquest text en el marc europeu és el nombre quantiós de traduccions que se'n fan, a més de les repetides vegades que apareix a les biblioteques de tota mena de persones, sobretot no relacionades amb l'exercici de la medicina. Pel que fa a les traduccions, el text es va traslladar del llatí al català, a l'hebreu, al francès, a l'alemany i a l'italià, i es va imprimir posteriorment als segles XVI i XVII en francès i en castellà⁷⁸.

TAULA 1: *Possessors documentats del Regiment d'Arnau de Vilanova*⁷⁹

<i>Data</i>	<i>Possessor</i>	<i>Ocupació</i>	<i>Ciutat</i>
1323+	Jaume II	rei	Barcelona
1326+	Elisenda de Montcada	noble	Peralada

⁷⁵ Cifuentes i Comamala, "Vernacularization as an intellectual and social bridge". 145.

⁷⁶ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 40.

⁷⁷ Carré (ed.), *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 37.

⁷⁸ Vegeu Sciència.cat DB op1946 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1946>> i les altres fitxes relacionades [Consulta: 27/05/2024].

⁷⁹ Taula extreta de Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 40. Reproduït a Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 69.

1341+	Jaume de Pau	ciutadà	Vic
1346+	Pere Ferrer	notari	Barcelona
1361	Bernat de Cabrera	noble (conseller reial)	Barcelona
1362+	Bernat Verdaguer	clergue (<i>hospitalerius</i>)	Girona
1363	N. N. (jueu)	físic	Rosselló
1392	Guillem d'Horta	notari	Barcelona
1406	Bernat de Montmany	ciutadà	Barcelona
1408	Pere de Queralt	noble	Sta. Coloma de Q.
1412	Andreu Romeu	ciutadà	Perpinyà
1423	Ferrer de Gualbes	ciutadà	Barcelona
1428	Joan Gener	noble (camarlenc reial)	Barcelona
1429+	Honorat Miquel	apotecari	Barcelona
1430+	Pere Cantarell	cirurgia	Vic
1436	Jaume Vila	ciutadà	Vic
1439	Bernat Jornet	clergue (ardiaca)	Mallorca
1464+	Joan Vicenç	cirurgia	Barcelona
1491	Antoni Deslanes	jurista (doctor)	Mallorca
1506	Pere Martí	cirurgia (físic)	València

El regiment d'Arnau es divideix en divuit capítols estructurats en tres parts: la primera dedicada a la regulació de les 'sis coses no naturals', la segona als principis de la dieta, i la tercera i última és un *consilium* sobre la problemàtica del rei amb les morenes. Com s'ha dit anteriorment, l'ordre de les 'sis coses no naturals' es presenta segons la importància dictada per l'autor, que, en aquest cas, reproduïx l'ordre de la *Isagoge* de Johannitius. Així, doncs, el primer capítol el dedica a l'aire, que refrigera la calor innata i impedeix que s'assequi l'humit radical, principi que regula la vida però que es va consumint amb l'edat. Arnau recalca la importància de gaudir d'aire bo tant per al rei com per a la cort, en tant que un mal aire repercuteix negativament sobre les decisions que es prenen i afecta tot el regne. També es fan indicacions sobre els vestits i les cases, l'ambient en què es viu. El segon capítol tracta l'exercici físic, que remou la calor natural, elimina superfluïtats i enforteix el membre. Els exercicis que recomana al rei van en consonància amb l'estatus social, i per això se li recomanen activitats com la caça. De manera complementària amb els exercicis, es recomanen els banys i la neteja del cos, tractats al tercer capítol. Apareixen com a recurs

higiènic, i es recomanen els banys d'estuba (*stupha*) de vapor, que són banys generals, i els particulars (*solium*), en què es mulla una part del cos. El capítol quart s'ocupa de la dieta de manera genèrica sense entrar en detalls, atès que l'autor ho tracta en una altra obra, a més de desenvolupar-ho més detalladament del capítol vuitè al dissetè; els principis de la dieta s'expliquen segons Isaac Israelí i en ordre de rellevància descendent: gra, llegums, fruites (considerades un medicament), verdures i tubercles, animals, superfluitats, peixos, salses i condiments, aigua i vi i algunes begudes medicinals. El son, beneficiós per a l'organisme tot i que amb mesura, s'explica al capítol cinquè. En aquest capítol es recomana anar a dormir amb música o històries plaents, i després d'haver menjat amb moderació. El sisè capítol tracta l'evacuació dels residus produïts per les digestions gàstrica, hepàtica i sanguínia, segons la doctrina galènica, i expulsats pels excrements, l'orina, la suor, el semen, les llàgrimes, els mocs, els esputs, etc. Els mitjans mèdics per poder fer aquestes evacuacions, quan no són naturals, són la flebotomia, les ventoses, les escarificacions, les sangoneres, els cauteris, els emètics i els purgants. S'hi inclouen les relacions sexuals, necessàries fisiològicament però descrites al marge del plaer i les emocions. Aquestes darreres es tracten al capítol setè, i es consideren com a moviments afectius de l'ànima sensitiva. En el vessant filosòfic, les emocions es consideren passions, i en el vessant mèdic, accidents. El marc medieval només contemplava les emocions d'alegria, tristesa, temor i ira. El regiment clou amb el capítol divuit, que és el *consilium* sobre les hemorroides per al rei⁸⁰.

A més de la traducció catalana de Berenguer Sarriera, qui trasllada tot el text en llatí al català, també es conserva un manuscrit en català però de dimensions més reduïdes, que no es tracta d'un resum de l'edició de Sarriera, sinó que trasllada una versió resumida prèviament en llatí, i que es coneix com a *Summa de regiment de mestre Arnau de Vilanova*⁸¹. En aquest text s'ometen el pròleg i el *consilium* per a les hemorroides i es condensen els continguts en onze capítols⁸².

Pel que fa a la rellevància en un sentit intercultural de l'obra, les traduccions catalanes van permetre una major difusió en el món hebreu, com es pot comprovar a partir de

⁸⁰ Carré (ed.), *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 40-42.

⁸¹ Vegeu Sciència.cat DB op1949 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1949>> [Consulta: 04/06/2024]

⁸² Carré (ed.), *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 55; Antonia Carré, "La traducció catalana abreujada del regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova és un abreujament de la traducció de Berenguer Sarriera?" dins: Badia, Lola - Casanova, Emili - Hauf, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata = Mediaeval studies in honour Curt Wittlin = Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (Symposia philologica, 25), 2015. 103-115. 104-107

l'*stemma*⁸³. De l'obra d'Arnau se'n van fer dues traduccions al català: la de Berenguer Sarriera, i la versió abreujada a partir d'una versió abreujada prèviament en llatí. De la primera, se'n van realitzar dues traduccions, per Samuel ben David Eben-Soham i Jucef ben Jafudà ha-Sefardí, i de la segona per Israel ben Jucef Caslari. Així doncs, es fa palès la importància que va tenir la llengua catalana com a pont entre els membres cultes de la comunitat jueva i els coneixements mèdics europeus⁸⁴.

4.1.2. Joan de Toledo: *Liber de conservanda sanitate*

Com s'ha explicat al punt § 2.1.4., el regiment titulat *Liber de conservanda sanitate*, de Joan de Toledo, és un dels primers del gènere, juntament amb el d'Aldobrandí. Lluny del que el seu nom indica, l'autor sembla ser d'origen anglès, elevat l'any 1224 a cardenal de Sant Llorenç a Lucina. El 1261 és nomenat bisbe de Porto i Santa Rufina, i mor a Lió el 13 de juliol de 1275. El sobrenom "de Toledo" es pensa que li devia venir per, potser, haver estudiat medicina en aquesta ciutat. Tenint en compte la cronologia de les seves ordenacions religioses, caldria pensar que el regiment podria haver estat escrit abans de ser nomenat cardenal. Alguns investigadors han proposat altres identifications amb individus documentats a Toledo unes dècades abans, cosa que s'adiuria amb el plantejament més primitiu que conté. En qualsevol cas, sembla que el text hauria estat redactat originalment per algú que coneixia el francès⁸⁵.

D'aquesta obra se'n conserven dues traduccions al català, una d'extensa i una de més reduïda, redactada posteriorment, les dues datables no més ençà del segle XIV. El tractat és breu i desendreçat, i no s'estructura a partir de les 'sis coses no naturals', tot i que apareixen de manera indirecta a través de referències i de forma no explícita⁸⁶. El text s'enceta amb una introducció en què es remarca el valor de l'abstinència com a regla de salut. Seguidament s'estudia la dieta: carns, espècies, verdures, productes lactis —formatge i mantega—, fruites, peix, llegums, i beguda, especialment el vi. En aquest apartat es fixen les regles concretes per a la persona a qui va dedicat el text, que no identifica. A continuació, es tracten el son, l'exercici físic, el descans, i uns paràgrafs a l'evacuació, en què s'inclouen els banys, la

⁸³ Vegeu Sciència.cat DB op1946 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1946>> i les altres fitxes relacionades [Consulta: 27/05/2024].

⁸⁴ Carré (ed.), *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 55-56.

⁸⁵ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.I*. 61.

⁸⁶ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 100.

flebotomia i les ventoses⁸⁷. Aquí és on acaba com a regiment de sanitat *per se*, perquè el que segueix són tres apartats propis d'un tractat terapèutic dedicats als verins que s'ingereixen, als que s'inoculen per picades d'animals i a la mossegada dels gossos rabiosos⁸⁸. En una de les versions catalanes hi ha un capítol final, d'altra procedència, dedicat a les propietats i usos terapèutics del romaní.⁸⁹

De la mateixa manera que amb el regiment d'Arnau, la traducció catalana d'aquest text va permetre la posterior traducció a l'hebreu, fent de pont entre la medicina universitària europea i els intel·lectuals jueus⁹⁰.

4.1.3. Girolamo Manfredi: *Liber de homine (Il perché)*

Girolamo Manfredi⁹¹ fou un metge bolonyès nascut el 1430, doctorat en medicina a Parma el 1466 i amb càtedra a la seva ciutat natal, on ensenyà medicina i astrologia fins la seva defunció, el 1493. En aquest període d'activitat a la Universitat de Bolonya va escriure unes quantes obres, tant mèdiques com astrològiques, en llatí i en italià, algunes de divulgatives, de gran difusió gràcies a la impremta, i que demostren l'existència d'un públic disposat al seu consum. Entre les seves obres hi ha el regiment de sanitat inclòs al *Liber de homine*, obra aviat coneguda com *Il perché* a causa de la seva estructura, que va ser traduïda al català amb el títol de *Quesits*⁹², i que a més inclou un tractat de fisiognomia⁹³.

Pel que fa a la traducció catalana del text, aquesta va ser duta a terme basant-se en una edició feta per l'editor napolità Francesco del Tuppo, qui, a més de manipular la distribució i nombre dels capítols, va atribuir falsament l'obra a Albert el Gran en l'edició que en va fer el

⁸⁷ Gabriel Martínez Ferrà, "Una nova versió catalana del *Liber de conservanda sanitate* de Johannes de Toletó". *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999). 587-599. 588

⁸⁸ Garcia Ballester, McVaugh, Gil Sotres et al. *AVOMO X.1*. 62.

⁸⁹ Josep Antoni Iglesias Fonseca, "Un bifoli en pergamí de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo (s. XIV)". *Arxiu de textos catalans antics*, 19 (2000). 389-428. 588.

⁹⁰ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 100.

⁹¹ Antònia Carré, "Girolamo Manfredi i el seu 'Liber de homine' o 'Il perché' ('Quesits')", *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes>> [Consulta: 05/06/2024]

⁹² Vegeu *Ciència.cat* DB op2769 <https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=2769> [Consulta: 04/06/2024]

⁹³ Antònia Carré (ed.), *Girolamo Manfredi, Quesits o perquens: regiment de sanitat i tractat de fisiognomia*. (Barcelona: Barcino, 2004). 9-11.

1478. L'obra apareix així a inventaris de bens com és el cas del de la vídua d'un donzell mallorquí traspasada el 1513⁹⁴.

El regiment de Manfredi s'estructura en 327 preguntes (*questiones*), organitzades en set capítols que tracten les 'sis coses no naturals'. La intenció de l'autor era escriure una obra divulgativa sobre el regiment de sanitat, de manera que l'obra l'escriu en italià i fent ús de recursos literaris com comparacions o metàfores per facilitar-ne la comprensió⁹⁵. El gènere de les *questiones*, és a dir, textos que exposen els seus continguts a través de preguntes i respostes plantejades per l'autor, té els seus orígens en l'escola peripatètica a partir de l'obra *Problemata Aristotelis* del segle V o VI d. C. Aquesta obra de filosofia natural empra els perquè com a manera d'ordenar els coneixements que es tenien i relacionar-los amb fets empírics. La pervivència dels *Problemata Aristotelis* va fer que aquest mètode didàctic fos adoptat per les facultats de teologia, des d'on es va difondre a tot l'àmbit universitari, i conseqüentment a la bibliografia mèdica europea dels segles XII al XVII. El mateix Girolamo indica en el pròleg que el seu treball pren com a base uns models llatins, i els modifica fent de *compiler* i *commentator*: selecciona els que li semblen més adequats, els classifica, els amplia, barreja, afegeix nou material i suprimeix els que no li interessen⁹⁶.

En el primer capítol tracta el menjar, que ha de ser equilibrat, i cadascú ha de menjar allò que s'adeqüi a la seva complexió, on habita, l'estació de l'any i l'exercici que fa, i de la mateixa manera enumera els aliments. En el segon capítol analitza el beure, considerat aliment, tot i que contradiu la concepció que el vi era superior a l'aigua (perquè alhora nodria i hidratava). També exposa els diferents tipus de begudes, com l'aigua pura, la pluvial, etc., i la causalitat dels efectes d'embriaguesa del vi. El tercer capítol tracta de les condicions en què s'ha de dormir i vetllar perquè sigui beneficiós, i afirma que ha de ser amb moderació, no després de menjar i començar sobre el costat dret. El repòs i l'exercici ocupen el capítol quart, en què s'inclouen tant esports com cavalcar, córrer i caminar, com feines manuals com les del sabater o el ferrer. L'autor també entra en explicacions de caire psicològic, com per què ens cansem més quan recorrem un camí desconegut. El capítol més llarg és el cinquè, sobre l'evacuació i la repleció, en què explica en termes generals el procés de digestió segons el galenisme i les cinc vies per les quals s'evacuen les superfluïtats, de les quals destaca els budells, l'orina i les porositats de la pell. S'hi inclouen les purgacions artificials, de gran

⁹⁴ Cifuentes i Comamala, *La ciència en català*. 100-101.

⁹⁵ Carré (ed.), *Girolamo Manfredi, Quesits o perquens*. 31.

⁹⁶ Carré (ed.), *Girolamo Manfredi, Quesits o perquens*. 36.

popularitat en aquell període, com les lavatives o el vòmit. En aquest capítol es tracta de manera recurrent el coit, vist com a mecanisme per evacuar el producte de la tercera digestió, que és el semen, i el recomana amb moderació per a conservar la salut atès que el seu excés pot resultar perjudicial per a òrgans com els ronyons. Tot i ser un capítol sobre l'evacuació, l'autor fa una digressió sobre per què el cos de les dones és inferior indefectiblement en comparació amb el cos dels homes. També compara les relacions sexuals humanes amb les dels elefants. El sisè capítol tracta l'aire, la seva acció refrigerant i els diferents tipus de vents, que expliquen per què els homes negres viuen a zones càlides i els més feroços a regions fredes. El regiment de sanitat clou amb el setè capítol dedicat a les emocions i la seva influència sobre la salut física. A l'Edat Mitjana ànima i cos eren un binomi indivisible, de manera que l'una actua sobre l'altre, i l'ànima se la considerava el «principi actiu de totes les funcions biològiques»⁹⁷. S'estudien les onze passions i els seus efectes somàtics sobre l'individu.⁹⁸

4.2. *Regiments específics*

4.2.1. *Avenzoar: Remembrança de les viandes*

La *Remembrança de les viandes*⁹⁹ és la traducció del *Kitāb al-agḍiya* d'Ibn Zuhri, conegut al món llatí com Avenzoar, de la qual se'n conserva un sol manuscrit a la Bibliothèque Nationale de França, a París, datable a finals del segle XV, però la traducció podria haver estat feta un segle abans. Del text original, escrit entre 1131 i 1162, se'n conserven deu manuscrits en àrab, dues traduccions hebrees i dues llatines, a més de la catalana, el que constata la gran difusió de l'obra. Avenzoar va ser un metge andalusí, membre d'una nissaga de metges, que va exercir a la cort d'Abd al Mu'min, primer califa almohade, a qui va dedicar l'obra. No se saben moltes dades biogràfiques d'Avenzoar, però sí que va morir el 1162¹⁰⁰.

⁹⁷ Carré (ed.), *Girolamo Manfredi, Quesits o perquens*. 22.

⁹⁸ Els continguts de l'obra a Carré (ed.), *Girolamo Manfredi, Quesits o perquens*. 15-22.

⁹⁹ Vegeu Sciència.cat DB op4692 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=4692>> [Consulta: 04/06/2024]

¹⁰⁰ Gabriel Martínez i Ferrà, *La traducció catalana del Kitāb al-agḍiya, d'Abū Marwān 'Abd al-Malik b. Zuhri o Remembrança de les viandes* (Treball de final de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de Barcelona, 2011). 19-20.

Si es comparen la versió original en àrab i la traducció catalana¹⁰¹, feta a partir d'un text àrab, aquesta és més reduïda que la primera. Ara bé, de l'original àrab també es conserven versions abreujades, algunes de les quals contenen només una selecció de capítols de la part dedicada als aliments, com és el cas de la traducció catalana. El tractat original està dividit en dues parts: un tractat dels aliments i un regiment de sanitat, escrit a partir de les 'sis coses no naturals'. En el conjunt de l'obra es tracten tretze temes diferents, que comprenen els diferents aliments i la seva preparació i conservació, els preparats farmacèutics, les normes higièniques, la cura de dones embarassades i els nounats, i els tipus d'epidèmies i la seva prevenció. No obstant la riquesa de temes originals, la traducció catalana omet el regiment de sanitat i també alguns aliments, com la llet i els derivats làctics, així com els peixos, i també les instruccions per a la conservació o preparació dels plats. L'omissió d'alguns d'aquests continguts sembla deure's a una adaptació a les realitats alimentàries de la Catalunya del moment. Seguint la tradició mèdica hipocraticogalènica, el text estableix una relació entre les qualitats bàsiques i els aliments, en tant que recomana un règim en funció de l'estació de l'any, la naturalesa de l'individu o l'edat. A continuació, exposa els xarops, els electuaris i els olis, i fa algunes referències a les propietats simpàtiques dels simples, que es tracten en extensió, probablement com a resposta a les demandes dels destinataris. Tot i haver reduït els continguts, la persona que va dur a terme la traducció catalana va mantenir les cites a Galè i a Johannitius, les referències a la ciència dels antics de manera genèrica i també l'esment del *Llibre de les fembres*, el *Kitāb al-zīna*, del mateix autor.¹⁰²

4.2.2. Aldobrandí de Siena: *Tractat de les viandes i els beures*

El *Tractat de les viandes i dels beures* és la traducció al català del *Livre de physique* d'Aldobrandí de Siena, un dels regiments de sanitat més extensos, i el primer escrit en vulgar (en francès), potser cap a 1256 en una primera versió, i que en molts manuscrits posteriors porta el títol de *Régime du corps*. De l'autor se'n sap molt poc, fet que sorprèn atesa la gran difusió que va tenir l'obra. Una de les poques coses que es poden entrellucar de la seva vida

¹⁰¹ Transcripció a Maria Antònia Martí Escayol (ed.), "De la remembrança de les viandes. Transcripció cinquena part, f. 111-130", a *De re rustica*. Ed. Per Maria Antònia Martí Escayol (Vilafranca-Edicions i Propostes Culturals Andana: 2012). 169-186.

¹⁰² Gabriel Martínez i Ferrà, *La traducció catalana del Kitāb al-agḍiya, d'Abū Marwān 'Abd al-Malik b. Zuhri o Remembrança de les viandes*. 20-24. Vegeu també Sciència.cat DB op4692 <<https://www.sciencia.cat/scienciacat-db?obra=4692>> [Consulta: 27/05/2024].

és que va viure a Troyes, a la Xampanya, en l'últim quart del segle XIII. Es tractava, doncs, d'un metge d'origen itàlic actiu a França durant la segona meitat del segle XIII¹⁰³.

En català, se'n conserven dues traduccions, anomenades M i P a Sciència.cat DB,¹⁰⁴ datades segurament en la segona meitat del segle XIV, que reproduïxen una part del llibre tercer de l'obra original, fonamentat en *De dietis universalibus et particularibus* d'Isaac Israeli. La traducció parcial de l'obra es deu al fet que les versions catalanes es feren sobre textos francesos que segurament només contenien aquesta part de l'obra. Els capítols són curts i el llenguatge es caracteritza per ser especialment directe. Tot i aquestes característiques, relacionables amb el caràcter didàctic de l'obra, destinada a un públic que no era mèdic, no implica que el grau de professionalitat sigui baix; l'autor de l'obra té en compte i cita autoritats mèdiques, el que denota una formació especialitzada. També n'és una prova la manera com s'expliquen i interrelacionen les característiques dels aliments amb la teoria galènica dels humors i el temperament dels humans. En tot el text no hi ha cap component moral o religiós, lligant la salut a l'espiritualitat, ni cap rastre d'ascetisme que indueixi a una renúncia dels plaers terrenals. Maria Luisa Indini, editora de la versió M, suggereix «una vaga similitud entre aquest enfocament, serè i desimbolt, i l'esperit del magisteri d'Arnau de Vilanova»¹⁰⁵.

Com s'ha dit, l'única traducció editada és la versió M, que exposa les diferents viandes i begudes a partir de les seves característiques, la manera de consumir-les, els avantatges o contraindicacions segons les varietats, les estacions de l'any i les malalties més habituals. Aquesta versió ordena els continguts en tres categories diferents segons si són productes de la terra, productes animals o condiments i begudes. Alhora, els divideix en set grups diferents, sovint encapçalats per rúbriques: els cereals i els llegums, les fruites, les verdures, les carns, les parts dels animals i els productes derivats d'animals, la carn de volateria i els ous, i les begudes i altres líquids amb l'oli i el vinagre. Les receptes alimentàries que hi apareixen tendeixen a la simplicitat i es limiten als ingredients més comuns i de fàcil disponibilitat,

¹⁰³. Sciència.cat DB nom1864 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?nom=1864>> [Consulta: 27/05/2024]. La informació que segueix s'extreu de les fitxes de les traduccions catalanes d'aquesta mateixa base de dades, que s'esmentaran a continuació.

¹⁰⁴ Sciència.cat DB op4435 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=4435>> (M) i Sciència.cat DB op4745 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=4745>> (P) [Consulta: 27/05/2024]. Vegeu també Cifuentes, *La ciència en català*. 103.

¹⁰⁵ Maria Luisa Indini, "Un Tractat de les viandes e dels beures nella dietologia medievale catalana". *Messana*, 8 (1991). 147-185. 152.

igual que les receptes terapèutiques, que són escasses, i de simple elaboració i aplicació. Els consells alimentaris depenen de la naturalesa dels individus, que una vegada més es fonamenta en les complexions o temperaments.¹⁰⁶

4.2.3. Anònim: *Speculum al foder*

L'*Speculum al foder*¹⁰⁷ és una obra anònima en català de la segona meitat del segle XIV conservada en dos manuscrits de finals d'aquell segle i de finals del XV¹⁰⁸. S'estructura en tres parts: un tractat d'andrologia —presenta la sexualitat des del punt de vista de les necessitats masculines, i orientada a garantir la procreació—, un petit manual de psicologia femenina i una guia per a tenir relacions sexuals. L'obra s'identifica com a *speculum*, gènere que Anna Alberni defineix com «una recopilació sistemàtica sobre una matèria monogràfica pensada amb finalitat didascàlica, però que a la llarga va acabar convertint-se en sinònim d'enciclopèdia»¹⁰⁹. Quant al públic del text, en el manuscrit més antic es conserva enquadernat juntament amb un tractat ginecològic i cosmètic en català titulat *Tròtula*, escrits per Joan de Fulgines, metge de la reina Elionor de Sicília, dedicats a una infanta d'Aragó a identificar amb Elionor, que després va ser reina de Castella, el que vincula l'obra a un públic nobiliari o reial.¹¹⁰

Els continguts de la primera part de l'obra estan fonamentats en el *Liber minor de coitu* anònim, fonamentats al seu torn en el *Liber de coitu* de Constantí l'Africà. Emperò, els continguts de la segona i la tercera part no tenen precedents en el món llatí, tot i que es poden suposar influències àrabs atès que, per exemple, la manera d'identificar una dona enamorada és idèntica a com s'explica a l'*Anangaranga*. De la mateixa manera, es veu un canvi en el narrador: en la primera part és omniscient i es presenta com a acompanyant del lector, a més de presentar els continguts de manera esquemàtica i amb epígrafs; en canvi, en la segona i la tercera part l'autor fa ús de formes retòriques que indiquen una confidència directa amb el lector, i els continguts, en lloc d'aparèixer de manera endreçada, s'organitzen a través

¹⁰⁶ Indini, “*Un tractat de les viandes e dels beures*”, 149-157.

¹⁰⁷ Vegeu Sciència.cat DB op1815 <https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1815> [Consulta: 04/06/2024]

¹⁰⁸ Vegeu Sciència.cat DB op1815 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=1815>> [Consulta: 27/05/2024]. Vegeu també Cifuentes, *La ciència en català*. 103-104.

¹⁰⁹ Alberni, *Speculum al foder*. 23. Edició de referència.

¹¹⁰ Montserrat Cabré i Pairet, “From a master to a laywoman: a feminine manual of self-help”, *Dynamis*, 20 (2000), 371-393.

d'enumeracions aparentment caòtiques, que generen sensació d'abundància i saber total de la qüestió.

Així, doncs, en la primera part es tracten els danys per «molt foder», seguit de remeis per aquests danys, quan i com tenir relacions sexuals, raons i senyals per deixar o reduir l'activitat sexual i els seus remeis, com modificar l'esperma, els aliments i medecines per a aconseguir-ho, ungüents i aliments per a vigoritzar el penis, i medecines que li donen bona olor. La segona part explica com és una dona enamorada, amb semblances amb l'*Ars amandi* d'Ovidi. També es defineixen les qualitats estètiques dels cossos de les dones. La tercera i última part tracta sobre les complexions sexuals masculines i femenines, com adaptar-se a cada tipus, com excitar una dona que no té ganes de tenir relacions sexuals, i cinc maneres de fer el coit que desglossa en vint-i-quatre postures¹¹¹, el que recorda el *Kamasutra*¹¹².

4.2.4. Arnau de Vilanova: *Aforismes de conservació de la memòria*

A més d'escriure tractats extensos de medicina com *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (§ 3.1.), Arnau de Vilanova també conrea el gènere de l'aforisme, que s'ha definit com «unes proposicions concises que enuncien o defineixen en poques paraules una veritat general, una regla»¹¹³. L'estil aforístic es caracteritza per transmetre claredat, des del punt de vista didàctic, i certesa, des del punt de vista científic, el que el configura com un mètode d'ensenyament i d'organització doctrinal eficaç, basat en criteris epistemològics i operatius. La tradició d'aquest gènere prové d'autors com Hipòcrates, Maimònides o Rasis.

Arnau va escriure cinc obres aforístiques: dues de gran extensió, els *Aphorismi de gradibus*, on critica i contraposa les opinions d'Al-Kindí i Averrois sobre els graus de medicaments establerts per Galè, i les *Medicationis parabole*, una col·lecció de tres-cents quaranta-dos aforismes amb normes d'ètica i instruccions terapèutiques per als metges davant de les situacions que els plantegen els malalts; i tres més de curta extensió, que són: els *Aforismi particulares*, una recopilació de sentències basades en observacions de diverses malalties; els *Aphorismi extravagantes*, amb vint-i-quatre aforismes per sanar les

¹¹¹ Anna Alberni, *Speculum al foder*. (Bellcaire d'Empordà: Vitel·la, 2007). 13-26.

¹¹² Així l'anomenen Patrick Gifreu a *El kamasutra català. Mirall del fotre* i Victor Lluís Pérez García a *El Kamasutra català i altres manuals de sexe medievals*.

¹¹³ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 152-163. Traducció de Jole Agrimi, "Aforismi, parabole, esempli: forme di scrittura della medicina operative. Il modello di Arnaldo da Villanova" en Massimo Galuzzi et al. (eds.), *Le forme della comunicazione scientifica*. (Milà: Angeli, 1998). 361-391. 365.

articulacions; i els *Aphorismi de memoria*¹¹⁴. Aquest darrer text és el que s'explicarà en aquest apartat.

En aquest breu tractat, Arnau exposa vint-i-cinc regles higièniques sobre què fer i què no fer per reforçar i no malmetre la memòria. És una de les seves obres de més gran difusió després del regiment de sanitat de Jaume II i les *Medicationis parabole*. El fet que algunes de les còpies apareguin en còdexs que contenen tractats astronòmics o matemàtics indica una difusió entre un públic intel·lectual de fora de l'esfera mèdica.

Actualment se'n coneix una sola traducció al català, que segueix bastant fidelment el text original, tot i que en algunes ocasions conté errors de traducció o alteracions d'algunes qüestions que segurament ja eren presents al manuscrit llatí a partir del qual es va fer la traducció. La llengua d'aquesta traducció indica que es va fer entre la segona meitat del segle XIV i el segon quart del segle XV¹¹⁵.

Els *Aphorismi de memoria* es construeixen sobre la doctrina arabogalènica, en què la memòria és un dels quatre sentits de l'ànima sensible, juntament amb el sentit comú, la imaginació i la capacitat estimativa. El galenisme estructura el cervell en quatre cambres: dos ventricles anteriors, que contenen els sentits corporals, el sentit comú, la fantasia, la imaginació i el pensament; un ventricle posterior, en què hi ha la memòria; i un ventricle al mig, que connecta aquestes dues seccions. El correcte funcionament de la memòria requereix que el *pneuma* físic¹¹⁶, originat al fetge, pugui passar als ventricles, fet que depèn de si un òrgan en forma de cuc es mou amunt, possibilitant-ne el pas, o cap avall, barrant-lo. Així, doncs, són l'equilibri entre els humors i aquest *pneuma* el que permet la correcta activitat de l'intel·lecte. Seguint aquest esquema, Arnau estableix en primer lloc dotze regles negatives en què s'expliquen el que no s'ha de fer, com evitar el fred perquè destrueix la memòria, o com

¹¹⁴ Vegeu Sciència.cat DB op4493 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=4493>> [Consulta: 04/06/2024]

¹¹⁵ Sciència.cat DB op4493 <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?obra=4493>> [Consulta: 27/05/2024]. Vegeu també Cifuentes, *La ciència en català*. 104; Edició i estudi a Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment...* 173.

¹¹⁶ El *pneuma* està a l'aire, i a través de la respiració entra a l'organisme pels pulmons. La fisiologia humana es dedica a adaptar el *pneuma* a les tres formes de vida que tenim, el que ens permet créixer, moure'ns i pensar. Es distingeixen tres *pneumes*: *físic*, la sang venosa que es genera a el fetge (òrgan en què es troba l'ànima concupiscible), que es distribueix per les venes i causa el creixement i nutrició ; el *vital*, generat al cor; i el *psíquic* difós pels nervis. Aquests tres *pneumes* governen l'organisme. Extret de Omar Félix Campohermoso Rodríguez, Ruddy Eusebio Soliz Soliz, Omar Campohermoso Rodríguez, Wilfredo Zúñiga Cuno. "Galeno de Pérgamo, príncipe de los médicos". *Cuadernos*. 57(2), (2016): 84-93. 85.

neutralitzar les *fumositats*¹¹⁷. Seguidament, hi apareixen dotze regles en positiu sobre què fer per potenciar el correcte funcionament de l'òrgan¹¹⁸.

5. RECEPCIÓ EN LA LITERATURA CATALANA MEDIEVAL

La influència dels regiments de sanitat va molt més enllà de l'esfera mèdica, com s'ha explicat anteriorment. A partir del segle XIII els coneixements mèdics, tant conceptes com terminologia diversa, no són tangencials a la societat urbana, ans al contrari. La medicalització de la societat, juntament amb la vernacularització i la divulgació del saber, tot això manifestat a través d'obres com els regiments de sanitat i moltes altres, i la seva popularitat, propicien que els coneixements mèdics transcendeixin l'esfera mèdica i es divulguin entre diferents esferes socials. Aquesta penetració entre la població es fa palesa en la literatura, en què es poden trobar mostres de lèxic o de coneixements doctrinals, i tot de motius mèdics que s'expliquen per les raons exposades¹¹⁹.

5.1. *Alguns exemples en obres de la literatura catalana medieval*

Per parlar de malaltia i components mèdics a la literatura medieval és imprescindible tenir en compte la poesia trobadoresca de la qual Ausiàs March n'és un molt bon exponent. Per al poeta, l'amor és un impossible metafísic —ateses la naturalesa antitètica del cos i l'ànima— que porta irrevocablement l'enamorat a l'autotortura, fins a l'extrem que se'l considera una malaltia psicossomàtica en tant que afecta l'equilibri humoral el cos, priva del sentit de la realitat, afecta el son i el menjar i pot induir a una melangia persistent¹²⁰. És per això que March incorpora terminologia mèdica i científica en els seus poemes: vocabulari mèdic¹²¹

¹¹⁷Fums produïts per la digestió gàstrica i els peus, i que poden pujar al cap si no se'ls dona una sortida. Una vegada pugen al cap enfosqueixen les capacitats psíquiques de l'individu. Extret de Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 163.

¹¹⁸ Carré (ed.), *Arnau de Vilanova, Regiment de sanitat per al rei d'Aragó*. 157-163.

¹¹⁹ Antònia Carré, "Del regiment de sanitat a la literatura. El cas d'Arnau de Vilanova", *Anuario De Estudios Medievales*, 45 (2015). 233-262. 240-241.

¹²⁰ Rafael Alemany Ferrer, "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". Recollit a *Enfermedades, médicos y pacientes en la literatura*, editat per Gemma Vallín, (Vigo: Academia del Hispanismo, 2018). 155-174. 1-5.

¹²¹ Alemany Ferrer, "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". 6-7.

com *enfeccionat*, *guariment* o *medecinar*; mencions a diferents malalties¹²² com *mal d'amor*, *eixorvar* o *pleuresia*; lèxit referit als líquids¹²³ com *om radical*, *còlera* i *fleuma*; i al·lusions a diverses pràctiques mèdiques¹²⁴ com *artifici*, *triaga* o *metzines*.

Pel que fa a la dieta, fonamentada en el règim galènic, apareix en múltiples testimonis, com exposa Antònia Carré. Ramon Llull la té present al *Llibre de meravelles*, on es relaciona la bona alimentació amb les quatre potències de l'ànima vegetativa. També es fa una enumeració de l'aire, el lloc de vetllar i dormir, l'exercici i les evacuacions, el que demostra un cert domini de les 'sis coses no naturals'. L'humit radical també s'exposa com allò que vitalitza el cos quan parla dels motius de l'envelliment humà¹²⁵.

Una de les parts del *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis es presenta com una carta d'un frare golafre a un metge per consultar-li sobre la salut. La petició del frare és còmica, ja que la dieta i els hàbits que relata l'eclesiàstic són un despropòsit. Quan el frare argumenta els seus hàbits desmesurats es justifica a través conceptes mèdics, com fa amb l'humit radical i la necessitat d'alimentar-se per mantenir-lo, i el mateix fa amb el sexe que, tot i ser inconvenient perquè és un frare, el justifica perquè la medicina el recomana com a via d'evacuació de la matèria espermàtica. Totalment contraposada a la carta inicial, la resposta del metge consisteix en un elogi a la templança i continència en el menjar com a al·legat de la vida mesurada i austera. A més a més, l'autor fa referència a «consells dels metges del príncep» en què es recomana mastegar bé els aliments. Aquest hàbit és recalcat per Arnau de Vilanova en els seus textos per facilitar la digestió dels aliments¹²⁶.

En el *Curial e Güelfa* se cita un fragment del regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova en què es relaciona la dieta amb l'exercici i el repòs i l'alegria, i és que sovint a les novel·les cavalleresques del segle XV, època de la màxima popularització dels *regimina sanitatis*, s'exposa la relació entre el menjar i el dormir, necessitats corpòries bàsiques, i les emocions. A més, el menjar i les emocions també tenen transcendència dins del fil narratiu de l'obra, en tant que en ocasions hi ha personatges que entren en estat d'anorèxia i/o insomni per culpa de la tristesa¹²⁷.

¹²² Alemany Ferrer, "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". 9-11.

¹²³ Alemany Ferrer, "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". 11-12.

¹²⁴ Alemany Ferrer, "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". 12-13.

¹²⁵ Antònia Carré, "Del regiment de sanitat a la literatura". 242-243

¹²⁶ Carré, "Del regiment de sanitat a la literatura". 244-247.

¹²⁷ Carré, "Del regiment de sanitat a la literatura". 248-249.

El son, els aliments i els accidents de l'ànima també apareixen al *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, en el capítol protagonitzat per la Viuda Reposada, en dos moments que reproduïen de manera fidedigna els preceptes mèdics. El que diu la Viuda a Carmesina és que no ha de dormir després de dinar perquè la pot fer emmalaltir, i que per tal que li passi la son ha de jugar a jocs plaents, eutrapèlics. Ella no dubta en cap moment del que li diu la Viuda, ja que aquestes màximes eren difoses pels metges. També hi apareixen un seguit d'aliments que estimulen el coit, i que Plaerdemavida subministra a Carmesina per induir-la a tenir relacions sexuals amb Tirant¹²⁸.

Jaume Roig, l'autor de *L'espill*, era metge, de manera que la presència de coneixements mèdics a l'obra és abundant i reiterada, sobretot pel que fa a la dieta. Aquesta obra és una crítica, des de la comicitat, a les dones lascives i malvades, les quals són l'exemple de vida totalment oposat al recomanat. Segons la medicina galènica, les persones lactants transferien les seves qualitats als nadons a través de la llet, i per això és necessari triar una bona dida jove, neta, sana, una mica grassa, que tingui un bon règim alimentari, perquè d'altra manera es poden traspassar vicis als nadons¹²⁹. Tenint això en compte, el protagonista explica com la seva pèrfida esposa provoca la mort del seu fill. L'esposa tria una dida que segueix una dieta adequada, semblant a la que recomana el metge al frare golafre d'Eiximenis, i típica de les classes populars, de dos àpats al dia, gairebé vegetariana, amb cebes, cols, alls, llenties, i patates, però la malvada mare l'alimenta amb moscatell i vins, excés de formatge, peces poc valorades d'animals i àpats abundants, tot desaconsellat, per tal de fer-los perdre la salut, a la dida i al fill, el que causa la conseqüent mort de l'infant. La dieta que segueix la mare mentre està embarassada és l'aconsellable per les seves propietats nutritives, composta per gallines i perdius, ous, salses i nous moscades. En aquesta obra també es mencionen les lavatives, es fa broma dels quatre humors, i una paròdia de les receptes i la farmacologia medievals¹³⁰.

A la crònica de Bernat Desclot, a més de l'aparició de la dieta, quan es relata l'engendrament de Jaume I es fa en uns termes similars als que emprarà poc després Bernat de Gordon, metge de Montpeller contemporani i rival d'Arnau de Vilanova, sobre com s'ha de procedir per tal que es produeixi l'engendrament d'un fill¹³¹.

¹²⁸ Antònia Carré, "Medicina medieval i literatura: un bon tàndem", *Revista de Catalunya*, 104 (1996), 99-106. 105.

¹²⁹ Carré, "Medicina medieval i literatura", 99-106.

¹³⁰ Carré, "Del regiment de sanitat a la literatura". 242-256.

¹³¹ Carré, "Medicina medieval i literatura", 102-103.

5.2. *Aportacions dels recursos de les Humanitats Digitals*

Una altra manera per corroborar que els coneixements mèdics van eixamplar els seus horitzons és a través de la base de dades Sciència.cat DB, creada al 2012¹³². Aquesta base de dades està agrupada per diferents categories a l'hora de fer una cerca, que són: *bibliografia*, *persones*, *llocs*, *obres*, *temes*, *manuscrits*, *impresos*, *documents* i *vocabulari*. La categoria *temes* presenta 269 paraules per ordre alfabètic, al costat de la qual s'indica quantes vegades apareixen en obres de la literatura catalana medieval. Una vegada seleccionat el tema s'indica quin autor és el que les fa servir, en quina obra, i en quina part concreta de l'obra apareix. L'apartat *temes* de Sciència.cat DB encara no és obert a la consulta pública, però ho serà pròximament.

Els temes que apareixen a la base de dades inclouen animals, aliments, substantius abstractes com saviesa o lògica, parts del cos i termes o conceptes mèdics. Alguns dels termes o conceptes mèdics o relacionats amb la medicina que es poden trobar són: atenció mèdica, coses no naturals, diverses febres i malalties, fisiognomia, flema, humors, humor radical, sanitat, simptomatologia i xarop, entre d'altres. La repetida aparició d'aquests mots (la suma dels quals és 106 vegades), afegit a la varietat d'autors literaris en què apareixen (per exemple, el concepte *atenció mèdica* apareix en Eiximenis, Vicent Ferrer, Jaume I el Conqueridor, Ausiàs March, Joanot Martorell, Jaume Roig i Guillem de Torroella) són una prova irrefutable de la gran difusió que aquests termes, conceptes i motius mèdics van tenir en la societat medieval, i de com de presents estaven en la quotidianitat d'aquestes persones. I també, és clar, de com a la literatura, que formava part d'aquesta quotidianitat, se'n feia ressò amb naturalitat.

6. CONCLUSIONS

El floriment dels regiments de sanitat va estar afavorit per una sèrie de conjuntures històriques, socials i culturals, que van configurar el clima idoni en què van sorgir aquests textos a partir del segle XIII. D'una banda, la revalorització de la salut, conseqüència del renaixement de les ciutats i de la vida urbana des del segle XI, va conduir a recuperar la medicina racional antiga amb l'augment significatiu de traduccions de textos en centres de saber com Salern o Toledo. D'altra banda, l'increment de la població alfabetitzada, per les

¹³² Sciència.cat DB, coord. per Lluís Cifuentes, Universitat de Barcelona, 2012-
<<https://www.sciencia.cat/scienciacat-db>> [Consulta: 15/05/2024].

noves necessitats urbanes i, en concret, per l'auge dels oficis menestrals, va portar a valorar cada vegada més la transmissió escrita del saber i a desitjar accedir-hi a través de textos. És en aquest marc que pren sentit el sorgiment d'aquest tipus de manuals i la seva gran difusió. La gran popularitat d'aquests manuals es deu al fet que permetien acostar una sèrie de preceptes per mantenir la salut, procedents del galenisme —aquella medicina racional, que és la que van adoptar les universitats al segle XIII—, a un públic ampli, de la mateixa manera que avui dia es difonen consells per estar sa en revistes o en programes de divulgació (com *Saber Vivir*) a través d'un llenguatge concís i clar, i amb estructures ordenades, a vegades articulades d'una manera especialment didàctica, en forma de preguntes i respostes —com en el cas, en català, dels *Quesits*. Per entrellucar la popularitat d'aquests tractats, és clau rastrejar-ne la presència en les biblioteques privades dels diversos sectors socials de l'època, com s'ha fet en la bibliografia més recent.

La permeabilitat de la literatura, és a dir, la manera com la idiosincràsia de la societat penetra en la creació literària, demostra fins a quin punt la salut, i per consegüent, els regiments de sanitat, eren conceptes usuals entre la població medieval: l'entorn cognoscitiu ha de ser compartit entre l'emissor i el receptor per assegurar la intel·ligibilitat del missatge¹³³. La literatura és una finestra que permet copsar els coneixements i l'univers mental dels escriptors i de la seva societat coetània, és a dir, el conjunt de coneixements, creences, supòsits, opinions i sentiments. Així, doncs, la reiterada aparició de les dietes, els hàbits, els productes o les doctrines mèdiques en les obres de ficció de molts autors reflecteix la presència dels regiments de sanitat en la quotidianitat medieval. La seva difusió, sobretot a través de les llengües vulgars, com el català, explica que aquests temes es convertissin en motiu literari.

A més de la gran difusió i importància que van tenir aquests textos entre un gran nombre d'individus de diferent procedència estamental, cal fer èmfasi en la rellevància del català en aquest gènere, sobretot tenint en compte la pluralitat de llengües emprades en els territoris de la Corona d'Aragó. El català gaudia de gran prestigi: era la llengua de les persones cultes i de les elits, conjuntament amb el llatí, a la Corona d'Aragó. Va ser una llengua prolífera en la traducció i l'elaboració de textos mèdics, tant cultes, com els de cirurgia, com divulgatius, com els regiments de sanitat. També va exercir un paper multicultural, tal com demostren els textos catalans aljamiats en escriptura hebrea o les nombroses traduccions a l'hebreu que depenen de fonts catalanes, entre les quals hi ha les

¹³³ Maria Victoria Escandell, *Introducción a la pragmática*. 2a ed. (Barcelona: Ariel, 1996). 31-33.

d'alguns regiments de sanitat. Això fa palès un interès per les fonts en aquest idioma entre els jueus (en tant que confiaven en les versions catalanes per fonamentar les traduccions hebrees).

Malauradament per a la medicina, la sanitat i els metges medievals, estan envoltats d'un gran nombre de prejudicis sobre l'Edat Mitjana inventats pel renaixentistes i que perduren fins als nostres dies. Els intel·lectuals i escriptors renaixentistes, per tal de reivindicar-se com a persones abanderades del cànon clàssic i de l'ordre i harmonia, i com a manera de vindicar una identitat trencadora del cànon previ, van fer una vasta campanya de desprestigi dels seus predecessors medievals:

Este teórico del arte [Vasari] se refería a la arte de los *gotti* (los tedescos) desdeñosamente, criticando su pasión por la desmesura y, por ello, su anticlasicismo y, en consecuencia, su “barbarie” y su “monstruosidad”.¹³⁴

El mateix que es diu per a l'art s'aplica a la resta de coneixements i produccions medievals. És per aquest motiu que, per exemple, tal com indica Cifuentes, bona part de les obres mèdiques medievals en català no estan editades atès el poc valor editorial que se'ls atorga¹³⁵. El món contemporani, hereu de la Il·lustració, sovint es reafirma en els mateixos termes de canvi paradigmàtic d'obscuritat a la llum, o del primitiu al modern com a manera de ratificar l'experiència mèdica moderna. En termes de Duranti, en la introducció a un dossier monogràfic dedicat a aquests punts de vista:

«L'Edat Mitjana generalment ha ocupat —i continua fent-ho—, un espai ‘negatiu’ per excel·lència, un espai entre l'antiguitat grecoromana —entesa en aquest context com l'albada de la civilització— i l'era moderna, la qual suposadament va introduir el mètode científic i, per consegüent, la modernitat, considerant tot el que hi havia abans com a infantil, obscur i supersticiós»¹³⁶.

Aquest treball de fi de grau busca també, en part, reivindicar les creacions medievals en l'àmbit de la salut, impulsades pels mateixos sectors socials que van fer del català una llengua escrita i apta per a expressar tots els temes. Uns sectors que van trobar en els regiments de

¹³⁴ Jèssica Jacques Pi, *La estética del románico y el gótico* (Madrid: La Balsa de Medusa, 2003). 13. Sobre aquesta mixtificació de l'Edat Mitjana, vegeu Jacques Heers, *Le Moyen Age, une imposture*, París, Perrin, 1992.

¹³⁵ Cifuentes i Comamala, “Vernacular surgery in the medieval and early modern Latin West”. 115.

¹³⁶ Tommaso Duranti, “Medieval medicine in medieval society”. *Medicina nei Secoli*, 36/1 (2024). 5-8. 5. (La traducció al català és meua).

sanitat, i més en vulgar, un instrument especialment útil per millorar el nou estil de vida urbà difós sobretot a partir del segle XIII. Els escriptors literaris se'n van fer lògicament ressò i això explica que a les seves obres hi hagués cada vegada més motius relacionats amb la salut i amb els sabers cultes que se'n difonien. La medicina medieval, massa sovint queda circumscrita a aquella pretesa obscuritat de l'Edat Mitjana per culpa de les fal·làcies dels renaixentistes, quan realment els coneixements en què es fonamentaven els medievals eren els dels clàssics que aquests tant lloaven, i van ser els medievals els que van bastir una nova societat que és la que va generar tot de canvis decisius, un dels quals, en última instància, va ser el Renaixement.

7. BIBLIOGRAFIA

ALBERNI, ANNA. *Speculum al foder*. Bellcaire deas d'Empordà: Vitel·la, 2007.

ALEMANY FERRER, RAFAEL. "El léxico médico de las poesías de Ausiàs March y su dimensión literaria". A *Enfermedades, médicos y pacientes en la literatura*, editat per Gemma Vallín, 155-174. Vigo: Academia del Hispanismo, 2018.

BADIA I PÀMIES, LOLA. "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literaria", *Estudi general*, 11 (1991): 31-50.

BADIA, LOLA; ALBERT SOLER; SADURNÍ MARTÍ I MIRIAM CABRÉ. "El modelo Narpan DB, una plataforma comun para proyectos digitales diversos: balance y perspectivas de futuro", *Patrimonio textual y humanidades digitales, VIII: Lectura, edición académica y creación literaria en el medio digital. Una transformación silenciosa en la era de las humanidades digitales*, Salamanca (2021): 35-70.

CABRÉ I PAIRET, MONTSERRAT. "From a master to a laywoman: a feminine manual of self-help", *Dynamis*, 20 (2000): 371-393.

CAMPOHERMOSO RODRÍGUEZ, OMAR FÉLIX; RUDDY EUSEBIO SOLIZ SOLIZ; OMAR CAMPOHERMOSO RODRÍGUEZ; WILFREDO ZÚÑIGA CUNO. "Galeno de Pérgamo, príncipe de los médicos". *Cuadernos*. 57(2) (2016): 84-93.

CARRÉ, ANTÒNIA. "Girolamo Manfredi i el seu 'Liber de homine' o 'Il perché' ('Quesits')". *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes>>

CARRÉ, ANTÒNIA (ed.) *Girolamo Manfredi. Quesits o perquens: regiment de sanitat i tractat de fisiognomia*. Barcelona: Barcino, 2004.

CARRÉ, ANTÒNIA. "Medicina medieval i literatura: un bon tàndem", *Revista de Catalunya*, 104 (1996): 99-106.

CARRÉ, ANTÒNIA. “Del regiment de sanitat a la literatura. El cas d'Arnau de Vilanova”, *Anuario De Estudios Medievales*, 45 (2015): 233-262.

CARRÉ, ANTÒNIA. “El 'Regiment de sanitat per al rei d'Aragó' d'Arnau de Vilanova”. *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes>>

CARRÉ, ANTÒNIA. *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó. Aforismes de la memoria*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017.

CARRÉ, ANTÒNIA. “El Regiment de sanitat per al rei d'Aragó d'Arnau de Vilanova: un manual de consells per conservar la salut de gran èxit”, *Temes de Ciència.cat* <<https://www.sciencia.cat/temes/el-regiment-de-sanitat-al-rei-darago-darnau-de-vilanova>>

CARRÉ, ANTÒNIA. “La traducció catalana abreujada del regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova és un abreujament de la traducció de Berenguer Sarriera?” dins: Badia, Lola - Casanova, Emili - Hauf, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata = Mediaeval studies in honour Curt Wittlin = Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (Symposia philologica, 25) (2015): 103-115.

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “Aldobrandí de Siena (s. XIII in. – 1296/1299). Tractat de les viandes i dels beures [versió M] [Català]. Traductor: Anònim”

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “Literatura i promoció social: lectura i creació literàries entre els menestrals catalans medievals”. *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 8 (2021): 57-108

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval. La sanitat i participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó 1309-1355”. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. 1993. <<http://hdl.handle.net/10803/671571>>

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “La «scripta» librària catalana primitiva als primers textos mèdics en català” a «*Qui fruit ne sap collir*»: homenatge a la profesora Lola Badia. Coord. por Anna Alberni Jordà, Lluís Cifuentes Comamala, Joan Santanach, Albert Soler Llopart, Vol. 1. Barcelona: Universitat de Barcelona (2021): 157-170.

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “Vernacular surgery in the medieval and early modern Latin West: works, individuals, and research methodologies”. *Medicina nei Secoli*, 36/1, 2024: 103-132.

CIFUENTES I COMAMALA, LLUÍS. “Vernacularization as an intellectual and social bridge. The Catalan translations of Teodorico's Chirurgia and of Arnau de Vilanova's Regimen sanitatis”. *Early Science and Medicine*, . 4/2 (1999). 127-148. 133
COMAMALA, LLUÍS. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. 2.ª ed. Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006.

COMENGE Y FERRER, LLUÍS. *La medicina en el Reino de Aragón*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1974.

DOMÍNGUEZ, FERNANDO (ed.), Ramon Llull, Llibre de virtuts e de pecats, 2a ed. rev. Palma, Patronat Ramon Llull, 2008; Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 1.

DURANTI, TOMMASO. “Medieval medicine in medieval society”. A *Medicina nei Secoli*, 36/1 (2024): 5-8.

FERRAGUD, CARMEL. *Medicina i promoció social a la baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*. Madrid, CSIC, 2005.

GARCIA BALLESTER, LUIS. “Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino la introducción del nuevo Galeno”. A *Dynamis*, 2, 1982. 97-158, <<https://raco.cat/index.php/Dynamis/article/view/106180>>. 97-98.

GARCIA BALLESTER, LUIS. *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval*. Barcelona: Península, 2001.

GARCIA BALLESTER, LUIS. "Changes in the regimina sanitatis: The role of the Jewish physicians". *A Medicine in a Multicultural Society*, V, 119-131. Aldershot: Ashgate, 2001.

GARCIA BALLESTER, LUIS. "Dietetic and pharmacological therapy: A dilemma among fourteenth-century Jewish practitioners in the Montpellier area". *A Medicine in a Multicultural Society*, VI, 24-37. Aldershot: Ashgate, 2001.

GARCIA BALLESTER, LUIS i EDUARD FELIU. "Las relaciones intelectuales entre médicos judíos y cristianos: la traducción hebrea de las *Medicationis parabole* de Arnau de Vilanova, por Abraham Abigdor (ca. 1384)". *Asclepio*, 45, (1993): 55-88.

GARCIA BALLESTER, LUIS; ROGER FRENCH; JON ARRIZABALAGA i ANDREW CUNNINGHAM. *Practical medecine from Salerno to the Black Death*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

GARCIA BALLESTER, LUIS; MICHAEL R. MCVAUGH; PEDRO GIL SOTRES et al. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia [AVOMO] X.1. Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996. 26.

GARCIA BALLESTER, LUIS; MICHAEL R. MCVAUGH i AGUSTÍN RUBIO VELA. "Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia". *A Medicine in a Multicultural Society*, III, 1-123. Aldershot: Ashgate, 2001.

GIFREU, PATRICK. *El Kamasutra català: Mirall del fotre / anònim del segle XIV; versió al català modern i pròleg de Patrick Gifreu. Speculum al foder*. Barcelona: Columna, 1996.

HEUSCH, CARLOS. "Institutions et culture: la formation des élites dans la Catalogne médiévale" (conferència pronunciada al Centre d'Etudes catalanes de París el 30 d'octubre de 2001), <<https://shs.hal.science/halshs-00159181/document>>.

- IGLESIAS FONSECA, JOSEP ANTONI. “Un bifoli en pergamí de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo (s. XIV)”. *Arxiu de textos catalans antics*, 19, 2000.
- INDINI, MARIA LUISA. “*Un tractat de les viandes e dels beures* nella dietologia medievale catalana”. *Messana*, 8, (1991): 147-185.
- LE GOFF, JACQUES. *La civilisation de l'Occident médiéval*, 2a ed. París, Arthaud, 1972.
- MARTÍ ESCAYOL, MARIA ANTÒNIA (ed.), “De la remembrança de les viandes. Transcripció cinquena part, f. 111-130”, a *De re rustica*. Ed. Per Maria Antònia Martí Escayol Vilafranca-Edicions i Propostes Culturals Andana (2012): 169-186.
- MARTÍNEZ FERRÀ, GABRIEL. “Una nova versió catalana del Liber de conservanda sanitate de Johannes de Toletó”. *Anuario de Estudios Medievales*, 29, (1999): 587-599.
- MARTÍNEZ I FERRÀ, GABRIEL. *La traducció catalana del Kitāb al-agḍiya, d'Abū Marwān 'Abd al-Malik b. Zuhr* o Remembrança de les viandes. Treball de final de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de Barcelona, 2011.
- MCVAUGH, MICHAEL. *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon 1285-1345*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- NICOUD, MARILYN. “Éthiques et pratiques médicales aux derniers siècles du Moyen Âge”. *Médiévales* 46 (2004): 5-10.
- NICOUD, MARILYN. *Les régimes de santé au moyen âge: naissance et diffusion d'une écriture médicale (XIIIe-XVe siècle)*, Roma: École française de Rome, 2007.
- PÉREZ GARCIA, VICTOR LUIS. *El Kamasutra català i altres manuals de sexe medievals*. Tarragona: Excalibur, 2022.
- SERRANO LARRÁYOZ, FERNANDO. “Consejos médicos en lenguas vernáculas para las élites hispanas durante la baja edad media y el Renacimiento”. *Llull*. 42, 86. (2019): 43-68.

SERRANO LARRÁYOZ, FERNANDO. “Prescripciones dietéticas para las élites rectoras del reino de Navarra durante la primera mitad del siglo XVI: los casos de Juan Rena y Juan de Alarcón”. *Dynamis*. 34 (1), (2014): 169-192.

VENY, JOAN (ed.) *Jacme d'Agramont, Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348)*, estudis introductoris i glossari de Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.

ZAMUNER, ILARIA. “La tradizione romanza del Secretum secretorum pseudo-aristotelico: regesto delle versioni e dei manoscritti”. *Studi Medievali*, 46/1, (2005): 31-116.

BASES DE DADES

ARNAU DB: *Corpus digital d'Arnau de Vilanova*, coord. per Sebastià Giralt i Jaume Mensa, Universitat Autònoma de Barcelona ><https://webs.uab.cat/arnau/>>.

SCIÈNCIA.CAT DB, coord. per Lluís Cifuentes, Universitat de Barcelona, 2012- <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db>>.